

ਅਕਤੂਬਰ - 2022

ਅੰਕ - 209

ਸ਼ਬਦ ਬੰਦ

ਗੁਰਿਆਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ

ਸਾਹਿਤਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ

01-02 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਭਵਨ, ਸਰੀ (ਕੈਨੇਡਾ) ਵਿੱਚ ਚੌਥੀ ਸਲਾਨਾ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ

ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਫਲਸਫੇ ਸੰਬੰਧੀ ਇੱਕ ਰੋਜ਼ਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੈਮੀਨਾਰ ਤੇ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਸੈਕਟਰ-46, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

ਪਿਆਰੇ ਪਾਠਕੋ, ਹਰਿਆਣਾ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਹਰਿਆਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਲੋਕ ਕਲਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਚਨਬੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਰਾਜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪੜ੍ਹਕਾ 'ਸ਼ਬਦ ਬੁੰਦ' ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਸ ਵਰ੍ਹੇ 5 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਨੇਕੀ ਦੀ ਬਦੀ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ 'ਦੁਸਹਿਰਾ' ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਧੂਮ-ਧਾਮ ਨਾਲ ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰੋਸ਼ਨੀਆਂ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ 'ਦੀਵਾਲੀ' ਵੀ ਇਸੇ ਮਹੀਨੇ ਸਾਡੇ ਬੁਢਿਆਂ 'ਤੇ ਦਸਤਕ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੀਵਾਲੀ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਜਿੱਥੇ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਵਾਲਮੀਕੀ ਰਚਿਤ 'ਰਮਾਇਣ' ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਦੇ ਅਯੁੱਧਿਆ ਆਗਮਨ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਦਿਨ

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਤਿਉਹਾਰ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਕਰਵਾਉਣ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵੀ ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਾਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਨੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕੱਲਿਆਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੋਣਾ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੋਰ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਕਰਵਾਇਆ। ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਿਨ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਛੇੜ ਦਿਵਸ ਵਜੋਂ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਮਹੀਨੇ 16 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਮਹਾਨ ਜਰਨੈਲ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਵਸ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਲਕਾਨਾ ਹੱਕ ਦੇ ਕੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ।

ਹਰਿਆਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਭਾਰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਅਕਾਦਮੀ ਵੱਲੋਂ ਪਿਛਲੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਉੱਘੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਮਿੰਟੂ ਬਰਾੜ, ਡਾ. ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੰਨੂੰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ 24 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਅਕਾਦਮੀ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਚੇਅਰਮੈਨ ਵਜੋਂ ਫਰੀਮਾਊਟ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਡਾ. ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੰਨੂੰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਖੇ ਨਿੱਘਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਹੋਈ। ਗਿਆਨ ਦੇ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦੀ ਇਸੇ ਲੜੀ ਤਹਿਤ 01-02 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਭਵਨ, ਸਰੀ (ਕੈਨੇਡਾ) ਵਿੱਚ ਚੌਥੀ ਸਲਾਨਾ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਿਮਾਨ ਵਜੋਂ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ ਜੋ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਇਹ ਬੜੇ ਮਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੁਨੀਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਉਲੀਕੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ 'ਜਰਨੈਲ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ' ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜਧਾਨੀ 'ਲੋਹਗੜ੍ਹ' ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ। ਹਰਿਆਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜਵੰਤਿਆਂ ਨੇ ਅਕਾਦਮੀ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿੱਚ 15 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਉਲੀਕਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਕਾਦਮੀ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਚੇਅਰਮੈਨ ਵਜੋਂ ਮੁੱਖ ਮਹਿਮਾਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।

ਹਰਿਆਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦੁਆਰਾ ਜਗਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਾ, ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਡਾ. ਅਜੈਬ ਸਿੰਘ ਚੱਠਾ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਚਾਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ) ਵਿੱਚ 'ਕਾਇਦਾ ਏ ਨੂਰ 21ਵੀਂ ਸਦੀ' ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 22 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਬਰੈਂਪਟਨ ਵਿਖੇ ਵੱਡੇ ਸਮਾਰੋਹ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਾਇਦੇ ਨੂੰ ਅਕਾਦਮੀ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਚੇਅਰਮੈਨ ਵੱਲੋਂ ਲੋਕ ਅਰਪਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

'ਸ਼ਬਦ ਬੁੰਦ' ਦੇ ਹਥਲੇ ਅੰਕ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਰਹੇਗੀ, ਤਾਂ ਜੋ ਅਗਲੇ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾ ਸਕੀਏ।

— ਗੁਰਬਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
ਡਿਪਟੀ ਚੇਅਰਮੈਨ
74044-99999

ਸੰਪਾਦਕੀ

ਪਾਠਕ ਸੱਜਣੇ! 'ਸ਼ਬਦ ਬੁੰਦ' ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਹਰਿਆਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ (ਹਰਿਆਣਾ ਸਰਕਾਰ) ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਆਮ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੀਆ ਤੇ ਉਸਾਰੂ ਲਿਖਣ ਲਈ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਅਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਵਿੱਚ ਰੁੜ੍ਹਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਕਾਦਮੀ ਵੱਲੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੇ ਵਰਗ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਮੀਰ ਵਿਰਸੇ ਪ੍ਰਤੀ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਉੱਚ ਪਾਏ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਰੇਕ ਮਹੀਨੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਅਕਤੂਬਰ ਮਹੀਨਾ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਹਰਸੇ-ਹੁਲਾਸ ਵਾਲਾ ਮਹੀਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਦੁਸਹਿਰਾ ਅਤੇ ਦੀਵਾਲੀ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਧੂਮਧਾਮ ਨਾਲ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੁਸਹਿਰੇ ਨੂੰ 'ਵਿਜੈ ਦਸਮੀ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਰਾਵਣ ਨੂੰ ਮਾਰਕੇ ਤੇ ਉਸਦੀ ਲੰਕਾ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਇਸ ਤਿਉਹਾਰ ਨੂੰ 'ਨੇਕੀ ਦੀ ਬਦੀ ਤੇ ਜਿੱਤ' ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਯੁਧਿਆ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਸਾਰੇ ਅਯੁਧਿਆ ਵਾਸੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਨੂੰ ਦੀਪ ਮਾਲਾ ਕਰਕੇ 'ਦਿਵਾਲੀ' ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਵਜੋਂ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਪ ਸਭ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਹੋ ਕਿ ਦਿਵਾਲੀ ਦਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਵੀ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਿੱਚੋਂ 52 ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਛੁਡਾ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਹਿਰ ਵਿੱਚ ਦੀਪਮਾਲਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਤਿਉਹਾਰ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵਲੋਂ ਦੀਵਿਆਂ ਅਤੇ ਮੋਬੱਤੀਆਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਕਰਕੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਰੁਸ਼ਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਪਲੀਤ ਹੋ ਰਹੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ-ਰਹਿਤ ਦੀਵਾਲੀ ਮਨਾਉਣੀ ਵੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਮੰਗ ਹੈ। ਦੀਵਾਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਮੌਕੇ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ ਅਰਬਾਂ ਰੁਪਏ ਦੀ ਆਤਿਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਟਾਕੇ ਚਲਾਉਣ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀਆਂ ਗੈਸਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਜਿੱਥੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਉੱਥੇ ਇਹ ਕਈ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਟਾਕਿਆਂ ਨਾਲ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨੁਕਸਾਨ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਅਸੀਂ ਦੀਵਾਲੀ ਨੂੰ ਦੀਵਿਆਂ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਵਜੋਂ ਨਾ ਮਨਾ ਕੇ ਪਟਾਕਿਆਂ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਵਜੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਸੁੱਧਤਾ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਤਿਉਹਾਰ ਕੁਦਰਤੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਮਨਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਹਰਿਆਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਵੱਲੋਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਦੀ ਹਾਰਦਿਕ ਵਧਾਈ! ਆਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਨਾਲ ਉਚ-ਨੀਚ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭੇਦ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਦੂਰੀਆਂ ਮਿਟਾ ਕੇ ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵਧਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸਮੇਂ
ਛਾਇਰੈਕਟਰ
89098-13333

ISSN 2456-544X

ਸ਼ਬਦ ਬੂੰਦ

ਅਕਤੂਬਰ, 2022

ਅੰਕ-209, 20/-ਰੁਪਏ

ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਤੇ ਚੇਅਰਮੈਨ

ਮਨੋਹਰ ਲਾਲ

ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ, ਹਰਿਆਣਾ

ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੰਪਾਦਕ

ਅਨੁਰਾਗ ਅਗਰਵਾਲ, ਆਈ.ਏ.ਐਸ.

ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਉਪ ਚੇਅਰਮੈਨ, ਅਕਾਦਮੀ

ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਪਾਦਕ

ਅਮਿਤ ਕੁਮਾਰ ਅਗਰਵਾਲ, ਆਈ.ਏ.ਐਸ.

ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ, ਸੂਚਨਾ, ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਤੇ

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਹਰਿਆਣਾ

ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ

ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਧਮੀਜਾ

ਡਿਪਟੀ ਚੇਅਰਮੈਨ

ਹਰਿਆਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ

ਸੰਪਾਦਕ

ਸੁਨੀਲ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ

ਡਾਇਰੈਕਟਰ

ਹਰਿਆਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ

ਸਹਿ ਸੰਪਾਦਕ

ਹਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ

ਸੰਪਾਦਕੀ ਬੋਰਡ

ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੋਂ

ਡਾ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ ਸਿੱਧੂ

ਸ. ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :

ਹਰਿਆਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ

ਆਈ. ਪੀ.-16, ਸੈਕਟਰ-14, ਪੰਚਕੂਲਾ (ਹਰਿਆਣਾ)

ਫੋਨ : 0172-2972071, 2577798

ਈ-ਮੇਲ : hpsaa55@gmail.com

ਵੈੱਬ-ਸਾਈਟ : haryanapunjabisahityaacademy.com

ਸੰਪਾਦਕ ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦਾ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ 'ਸ਼ਬਦ ਬੂੰਦ', ਅਕਾਦਮੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਾਂ ਅਕਾਦਮੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸਿਰਫ ਪੰਚਕੂਲਾ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਤਤਕਰਾ

ਲੜੀ ਨੰ.	ਲੇਖਕ	ਰਚਨਾ	ਪੰਨਾ ਨੰ.
1.	ਪ੍ਰੋ. ਉਮਾ ਸੇਠੀ	ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ: ਕੁਝ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਸਲੇ	05
2.	ਡਾ. ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ	ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਕਾਰ	12
3.	ਮਾਂ	ਰਿਪੂਦਮਨ ਸ਼ਰਮਾ	16
4.	ਡਾ. ਹਰਮੀਤ ਕੌਰ	ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ- ਕਲਾਸ	17
5.	ਅਮਨਦੀਪ ਕੌਰ	ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ- ਰਘੁਬੀਰ ਢੰਡ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਕੁਰਸੀ', 'ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ' ਅਤੇ ਜੜ੍ਹ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ	21
6.	ਚਰਨ ਪੁਆਧੀ	ਪੁਆਧੀ ਕਵਿਤਾ	26
7.	ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਰੋੜੀ	ਮੇਰੀ ਮਿਹਨਤ	26
8.	ਡਾ. ਗਗਨਦੀਪ ਸਿੰਘ	ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ	27
9.	ਰਾਘਵੀਰ ਸਿੰਘ	ਕਵਿਤਾ	32
10.	ਕਰਮਜੀਤ ਕੌਰ	ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਦਾ ਸਥਾਨ	33
11.	ਏਕਤਾ ਸਿੰਘ 'ਭੁਪਾਲ'	ਗ਼ਜ਼ਲ	37
12.	ਨਵਜੋਤ ਕੌਰ	ਆਈ. ਸੀ ਨੰਦਾ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਅੰਤਰ-ਸੰਵਾਦ	38
13.	ਮਨਮੋਹਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮੈਨੀ	ਸੁਪਰ - ਥਰਟੀ	44
14.	ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਪ੍ਰੇਮਲਤਾ	ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ	45
15.	ਨੂਰ ਸੰਤੋਖਪੁਰੀ	ਆਧੁਨਿਕ ਛੜੇ-ਛੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ	48
16.	ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਰਫੀਕ	ਤਕਲੀਫ਼	49
17.	ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੁਰਾਲੀ	ਦੀਵਾਲੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸਾਂਝ	50
18.	ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਹਮਜਾਪੁਰ	ਚਨੇਟੀ ਦਾ ਬੋਧ ਸਤੂਪ	52
19.	ਮਨਦੀਪ ਗਿੱਲ ਧੜਾਕ	ਕਰਮਾਂ ਵਾਲਾ ਰਿਸ਼ਤਾ	53
20.	ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਫ਼ਰਜ਼ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ	54
21.	ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ	ਮੰਝਧਾਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘਾ ਦੇ	55
22.	ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ	ਇਹ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ	56
23.	ਸਿਮਰਤ ਸੁਮੈਰਾ	ਗ਼ਜ਼ਲ	57
24.	ਸਤਿਆਪਾਲ ਤਿਵਾੜੀ	ਕੋੜਾ ਸੱਚ	58
25.	ਦੀਪਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ 'ਦੀਪ੍ਰਸ਼'	ਗ਼ਜ਼ਲ	62
26.	ਰਜਵੰਤ ਕੌਰ 'ਪ੍ਰੀਤ'	ਅਣਗੋਲੇ ਯੋਧੇ	63
27.	ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅਰਸ਼ੀ	ਦਰਵਾਜ਼ਾ	65
28.	ਰਾਘਵੀਰ ਸਿੰਘ ਬਾਜਵਾ	ਦੀਵਾਲੀ	65
29.	ਨਰੋਂਦਰ ਸਿੰਘ	ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ	66
30.	ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਗਰਗ	"ਮਾਂ, ਮਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ"	67
31.	ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ ਭਲੂਰੀਆ	ਨਾ ਜਾਹ ਬਰੁਮਾ ਨੂੰ	68
32.	ਗਿਆਨੀ ਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਜਨ	ਮਮਤਾ	70
33.	ਤਰਲੋਚਨ ਮੀਰ	ਲਹੂ 'ਚ ਭਿੱਜੇ ਪੈਰ	71
34.	ਮੇਜਰ ਸਿੰਘ ਰਾਜਗੜ੍ਹ	ਗ਼ਜ਼ਲ	71
35.	ਖੁਸ਼ਵਿੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ	ਜਿਗਿਆਸੂ ਰਿੰਕੂ	72
36.	ਗਗਨਦੀਪ ਕੌਰ ਸਿੱਧੂ	ਕਵਿਤਾ	74
37.	ਹਰਨੇਕ ਸਿੰਘ, ਬੂਟਾ ਗੁਲਾਮੀ ਵਾਲਾ, ਪ੍ਰੋ. ਨਵ ਸੰਗੀਤ ਸਿੰਘ	ਸੰਪਾਦਕ ਦੇ ਨਾਂ ਪੱਤਰ	75

ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ : ਕੁਝ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਸਲੇ

ਪ੍ਰੋ. ਉਮਾ ਸੇਠੀ

ਕੋਸ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ, ਸਹੀ ਉਚਾਰਨ ਦੇਖਣ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਰੂਪ ਜਾਣਨ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸਗੋਂ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਵੀ

ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਸਦਕਾ ਜਿੱਥੇ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਨਫ਼ੀ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਿੱਤਿਆਂ, ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸਾਡੀ ਲੋੜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਕਦਾਚਿਤ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ; ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕੋਸ਼ ਹੀ ਇੱਕੋ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਜ਼ਰੀਆ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਉਲੀਕਣ ਵਿਚ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸਦਾ ਅਹਿਮ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਮਝਾਉਣ ਵਿਚ ਕੋਸ਼ ਹੀ ਮਹਿਜ਼ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਵਿਆਪਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵਡਮੁੱਲਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੇਂ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰਚੇ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਪੁਰਾਣੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਮੁੱਢਲੇ ਕੋਸ਼

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕਠਿਨ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਲਈ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਅਜਿਹੇ ਕੋਸ਼ ਔਖੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਇਕੱਤਰੀਕਰਨ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪਰਿਆਇ ਦੇਣ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸਨ। 1850 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਧੀਵਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਤਕਨੀਕ ਪੱਖੋਂ ਨਵੇਂ ਪੱਖ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੋਸ਼ੀ ਇਕਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਕੋਟੀਆਂ, ਉਚਾਰਨ ਅਤੇ ਲੇਬਲਿੰਗ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਸ਼ਾਂ, ਪ੍ਰਤੀ-ਹਵਾਲਿਆਂ, ਸਮਨਾਮਤਾ, ਬਹੁਅਰਥਕਤਾ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤੀ ਮਿਸਾਲਾਂ ਆਦਿ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਰਚੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅਮਲੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਨਿਰਧਾਰਨ ਕਰਨ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤੀ ਚਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਕਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲਗਦੀ ਹੈ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਕ-ਭਾਸ਼ੀ, ਦੁਭਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਬਹੁਭਾਸ਼ਾਈ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਗਿਣਾਤਮਕ ਤੇ ਗੁਣਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਤਕਨੀਕ ਪੱਖੋਂ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੁਧਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਅਨਿਯਮਿਤਤਾਵਾਂ (Irregularities) ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਦਰਪੇਸ਼ ਹੈ।

ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੁਭਾਸ਼ੀ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕੇ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੈ ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਅਰਥ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਬਹੁਤ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵੇਰਾਂ ਅਜਿਹੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ

ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਅਰਥ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਅੰਦਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਕਸ਼ਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਸ਼ਸ਼ ਤੋਂ ਭਾਵ ਖਿੱਚ/ਆਕਰਸ਼ਣ ਜਾਂ attraction ਤੋਂ ਹੈ। gravity ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਖਿੱਚ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸੂਚਕ ਹੈ ਪਰ gravity ਅਤੇ attraction ਪਰਿਆਇ ਜਾਂ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਮੂਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਕਸ਼ਸ਼ ਦੇ ਅਰਥ ਦੇਣ ਵੇਲੇ attraction ਤੇ gravity ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਾ ਨਿਖੇੜ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਕਸ਼ਸ਼ nf. attraction, pull, gravity, pulling force, attractiveness, charm.

ਉਪਰੋਕਤ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਵੱਖਰਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ। gravity ਤੇ attraction ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਮੂਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਇਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਅਰਥ 'ਖਿੱਚ' ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਹੈ। attraction, attractiveness ਤੇ charm ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। pull ਤੇ pulling force ਵਾਲੀ ਖਿੱਚ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ (;) ਸੈਮੀਕੋਲਨ ਜਾਂ 1, 2 ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਨਿਖੇੜਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਰਥ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਪ੍ਰਤੀ ਸੂਚੇਤ ਰਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਝਣਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੋਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਕਰਤਾ ਵੱਲੋਂ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜਿੱਥੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਹੀ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ, ਠੀਕ ਉਚਾਰਨ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਕੈਟਾਗਰੀ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਸਭ ਤੋਂ

ਮੁੱਢਲੀ ਲੋੜ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਸੰਬੰਧੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਭੁਲੇਖੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅਰਥ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਰਹਿ ਗਈ ਕਾਣ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਮਿਆਰੀਕਰਨ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਦੂਜਾ ਵੱਡਾ ਮਸਲਾ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਕੋਸ਼ੀ ਅੰਦਰਾਜ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੋਸ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਡਰੰਮ, ਡਰਾ, ਡਰਾਈਕਲੀਨ, ਡਰਾਫਟ, ਡਰੇਨ, ਡਰਿਲ, ਡਰੈਸਿੰਗ, ਡਾਇਲ, ਡਾਈ, ਡਾਂਸ ਆਦਿ ਨੂੰ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਬਤੌਰ ਕੋਸ਼ੀ ਅੰਦਰਾਜਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਲਿਪੀਅੰਤਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ drum, draw, dryclean, draft, drain ਇਸੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਅਗਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਵੀ ਕੇਵਲ ਲਿਪੀਅੰਤਰਨ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੁਆਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਰਥ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਦੀ ਕੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ? ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਅੰਦਰਾਜ ਕੇਵਲ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਆਕਾਰ ਨੂੰ ਵੱਡਿਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਹੋਰ ਵੀ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਟਰੱਸਟ, ਟਰਾਇਲ, ਟਰੇਡਮਾਰਕ, ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ, ਟ੍ਰੈਕਟ ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੇ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਲਿਪੀਅੰਤਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ; ਉਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਲਿਪੀਅੰਤਰਿਤ ਅਰਥ ਦੇਣ ਦਾ ਤਰਕ ਠੀਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ dropper ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਡਰਾਪਰ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਡਰਾਪਰ ਦਾ ਅੰਦਰਾਜ ਦੇ ਕੇ ਉੱਥੇ dropper ਅਰਥ ਦੇਣਾ ਤਰਕਸੰਗਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ pentagoon ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਤਲੂਣ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੈ। ਪਤਲੂਣ ਦੀ entry ਦੇ ਕੇ

ਉਹਦਾ ਅਰਥ pentagoon ਦੇਣਾ ਠੀਕ ਹੈ।

ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਣਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ:

ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ training, the process of being prepared for something of being taught or learning a particular skill and practicing it until the required standard is reached.

ਟ੍ਰੈਕਟ tract, a short essay or pamphlet especially one on the subject of religion, politics etc. intended as a piece of propaganda.

ਸਮਰੂਪੀ/ਸਮਨਾਮੀ ਕੋਸ਼ੀ ਅੰਦਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਉਪਜਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਨੂੰ ਦੋ ਅਲੱਗ ਕੋਸ਼ੀ ਅੰਦਰਾਜਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰਤਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਖਾਸਾ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ good ਤੇ superior ਦੇ ਹਨ। ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ quiet, much ਤੇ sufficient ਦੇ ਹਨ; ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਬਿਲਕੁਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੋਸ਼ੀ ਅੰਦਰਾਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਅੰਦਰਾਜ ਥੱਲੇ ਸਮੇਟਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਅੰਦਰਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਉਪ ਅੰਦਰਾਜ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਅੰਦਰਾਜ ਤੋਂ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਉਪਅੰਦਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੇਟਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਕੋਸ਼ ਦਾ ਪਾਠਕ ਉਸੇ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਸਕੇ। ਜਿਵੇਂ ਘੜੀ ਮੁੱਖ ਅੰਦਰਾਜ ਹੈ ਤੇ ਘੜੀ ਨਾਲ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਉਪ ਅੰਦਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਘੜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਪਅੰਦਰਾਜ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਤਰਕ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਘੜੀ-ਘੜੀ, ਘੜੀ ਪਲ, ਘੜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਆਦਿ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਲ੍ਹ

ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅੰਦਰਾਜ ਕੱਲ੍ਹ-ਕੱਲ੍ਹ ਕਰਨਾ, ਕੱਲ੍ਹ ਦਾ ਛੋਕਰਾ, ਕੱਲ੍ਹ ਦੀ ਗੱਲ, ਕੱਲ੍ਹ 'ਤੇ ਪਾਉਣਾ ਜਾਂ ਕੱਲ੍ਹ ਨਾਮ ਕਾਲ ਦਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਕੱਲ੍ਹ ਮੁੱਖ ਅੰਦਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਉਪਅੰਦਰਾਜ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਕੋਸ਼ਕਾਰ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਅੰਦਰਾਜ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅੱਖਰ-ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਪੰਨਿਆਂ 'ਤੇ ਚਲੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਮੁੱਖ ਅੰਦਰਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਸਵੰਗ ਡੈਸ਼ (~) ਪਾ ਕੇ ਉਪਅੰਦਰਾਜ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕੋਸ਼ ਦਾ ਪਾਠਕ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਬਾਰੇ ਇੱਕੋ ਥਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਕੋਸ਼ ਨਿਰਮਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਖਾਂ ਵੱਲ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਭਾਸ਼ੀ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਸਮਤੁੱਲ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ (target language) ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਣੇ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਬਹੁਤੀ ਵੇਰਾਂ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਸੰਕਲਨ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੁਹਾਗ, ਘੋੜੀਆਂ, ਸਿਆਪਾ ਆਦਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਮਝਣਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੁਹਾਗ nm. coverture, the happy status of a married woman, considered as under the protection and authority of her husband.

ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਕੁਝ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅੱਖਰ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਣ

ਵਾਲੀ ਅਖੀਰਲੀ ਮਾਤਰਾ ਵਾਲੇ ਅੰਦਰਾਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਅਰਥਾਤ ਕਨੈੜਾ ਮਾਤਰਾ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅੰਦਰਾਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਯੁਕਤ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਸ਼ਬਦ ਕਈ ਕੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੜੇਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੌੜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਿੱਤਾ ਮਿਲੇਗਾ; ਜਦ ਕਿ ਕੁਝ ਕੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੱਲ ਰਹੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਕੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਅੱਖਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ ਗਈ; ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰੇਹਿਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਰੇਖ ਤੇ ਫੇਰ ਪ੍ਰੇਗਰਾਮ ਤੇ ਪ੍ਰੇਲਤਾਰੀ ਦਾ ਅੰਦਰਾਜ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿ ਚਲ ਰਹੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਯੁਕਤ ਅੱਖਰ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸੰਯੁਕਤ ਅੱਖਰ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਦੇਣ ਦਾ ਪੈਟਰਨ ਇਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਸੰਯੁਕਤ ਅੱਖਰ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਅਜੇ ਸਾਡੀ ਸਹਿਮਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਯੁਕਤ ਅੱਖਰ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋਨੋਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਸਾਡੇ ਕੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ 'ਪ੍ਰਬੰਧ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਾਲੇ ਕੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਰਬੰਧ ਲਿਖ ਕੇ ਵੀ ਉਹਦੇ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ ਸੰਯੁਕਤ ਅੱਖਰਾਂ ਵਾਲੇ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਾਲੇ ਕੇਸ਼ ਵਿਚ (oblique) ਟੇਢ ਪਾ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਵਾਹ/ਪਰਵਾਹ, ਪ੍ਰਯੋਜਨ/ਪਰਯੋਜਨ, ਪ੍ਰਮਾਣ/ਪਰਮਾਣ, ਪ੍ਰਬੋਧ/ਪਰਬੋਧ ਵਗੈਰਾ-ਵਗੈਰਾ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ ਹੀ ਅਜੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤਾਂ ਕੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨੀ ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸ਼ ਖ ਗ ਜ ਅਤੇ ਫ਼ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਦੇਣ ਦਾ ਪੈਟਰਨ ਵੀ ਇਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੁਝ ਕੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸ ਅਤੇ ਸ਼ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ

ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਕੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਸ ਅਤੇ ਸ਼ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੇਸ਼ ਵਿਚ ਸ ਅਤੇ ਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਯੂਨੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਖ ਗ ਜ ਅਤੇ ਫ਼ ਨੂੰ ਖ ਗ ਜ ਫ ਨਾਲੋਂ ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਅੱਖਰ-ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕੋ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜੇ ਸਾਡੇ ਕੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਯੁੰਦਲਕੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਇਕਮੱਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ। ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀਆਂ ਯੂਨੀਆਂ ਵਾਲੇ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਕੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਟਪਲੇ ਲੱਗੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜ ਨੂੰ ਜ ਵਿਚ ਗ ਨੂੰ ਗ ਵਿਚ ਫ ਨੂੰ ਫ਼ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫੇਰ same as ਲਿਖ ਕੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਦੋਨੋਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਜ਼ੌਰਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਾਲੇ ਕੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜੌਰਾ ਅੰਦਰਾਜ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੌਰਾ ਦਾ ਅਰਥ ਦੇ ਕੇ also ਜੌਰਾ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੇਸ਼ ਦੇ ਪਾਠਕ ਲਈ ਪਹਿਲ ਜੌਰਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਕੇਸ਼ PSUTB ਵਾਲੇ ਕੇਸ਼ ਵਿਚ particle ਦਾ ਅਰਥ ਜੌਰਾ ਹੈ। ਸੁਆਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਠੀਕ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ ਜ ਵਾਲੇ ਹਨ ਜਾਂ ਜ ਵਾਲੇ। ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਅਜੇ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਕੇਸ਼ ਵਿਚ ਜੌਰਾ/ਜੌਰਾ ਦਾ ਅੰਦਰਾਜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਜੌਰਾ ਦਾ ਅੰਦਰਾਜ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ a little ਜਾਂ a bit ਹਨ। ਇਸ ਅੰਦਰਾਜ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਾਲੇ ਕੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਰਾ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਬਿਨਾਂ ਬਿੰਦੀ ਵਾਲੇ ਜੱਜੇ ਨਾਲ।

ਕੇਸ਼ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੋੜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਠੀਕ ਅਰਥ ਜਾਣਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਹੀ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ ਤੇ ਸੁੱਧ ਉਚਾਰਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਲਈ ਵੀ

ਮੁੱਢਲਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕੋਸ਼ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਰਹਿ ਗਈ ਕਾਣ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਈ ਵਾਰ ਅਜਿਹੇ ਅਰਥ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪਾਠਕ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਸ਼ਬਦ ਵਾਦੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਾਦੀ ਪੈਣਾ ਦਾ ਅਰਥ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਾਲੇ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ to fall into ਵਾਦੀ to develop a ਵਾਦੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਅਰਥ ਅਧੂਰੇਪਣ ਜਾਂ ਅਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। to fall into bad habit ਦੇਣ ਨਾਲ ਹੀ ਪਾਠਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਦੇਣ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਕਈ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਵੱਖਰੇ ਭਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਅੰਦਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕੁਝ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵੱਖ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੱਖਰੇ ਅੰਦਰਾਜ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦਰਅਸਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਦਾ ਪੱਖ ਸਪਸ਼ਟ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹਾ ਧੁੰਦਲਕਾ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਮੰਗਲ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੰਗਲ ਦਾ ਅਰਥ ਖੁਸ਼ੀ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਅਰਥ ਮੰਗਲਵਾਰ ਵੀ ਹੈ। ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਕੋਸ਼ (1982) ਵਿਚ ਮੰਗਲ ਅੰਦਰਾਜ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਾਲੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਅੰਦਰਾਜ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਸੈਮੀਕੋਲਨ ਅਤੇ 1, 2 ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਕੱਠਿਆਂ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ:

ਮੰਗਲ rejoicing, prosperity, bliss, planet mars (page 515).

1992 ਵਾਲੇ ਸੰਸਕਰਨ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਅੰਦਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੁਪੀਰੀਅਰ ਅੰਕ ਮੰਗਲ¹ ਮੰਗਲ² ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਰ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਨਿਖੇੜੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਅੰਦਰਾਜ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ 1994 ਵਾਲੀ ਛਾਪ ਵਿਚ ਮੰਗਲ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅੰਦਰਾਜ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਥੱਲੇ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ:

ਮੰਗਲ¹ same as ਮੰਗਲਵਾਰ

ਮੰਗਲ² the planet mars

ਮੰਗਲ³ happiness, auspiciousness, joy, well being, prosperity.

ਪਰ 2009 ਵਾਲੀ ਛਾਪ ਵਿਚ ਮੰਗਲ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸੈਮੀਕੋਲਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕੋ ਅੰਦਰਾਜ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ:

ਮੰਗਲ same as ਮੰਗਲਵਾਰ Tuesday; the planet mars; happiness, auspiciousness, joy, prosperity, well being.

ਉਪਰੋਕਤ ਵੇਰਵੇ ਤੋਂ ਇਕ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਰਥ ਦੇਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਮੰਗਲ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਤਕਨੀਕ ਪੱਖੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਅੰਦਰਾਜਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਸੁਪੀਰੀਅਰ ਅੰਕ ਪਾ ਕੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੋਵੇ ਉੱਥੇ ਸੈਮੀਕੋਲਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਅਰਥ ਨਿਖੇੜੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵੱਖਰਾ ਹੋਵੇ ਉੱਥੇ ਅਲੱਗ ਅੰਦਰਾਜ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਹੀ ਕਾਰਗਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਧੁੰਦਲਕਾ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ; ਇਸ ਲਈ ਇੱਥੇ ਇਸੇ ਤਰਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖਰੇ ਸੰਦਰਭ ਵਾਲੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕੋਸ਼ੀ ਅੰਦਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਵਿਆਕਰਨ ਪੱਖੋਂ ਭਿੰਨਤਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਮਰੂਪੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵੀ ਅਲੱਗ ਅੰਦਰਾਜ ਬਣਾਏ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ

ਅਜਿਹਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ 'ਖਾਣਾ' ਵਿਆਕਰਨ ਪੱਖੋਂ ਨਾਂਵ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸਕਰਮਕ ਰੂਪ ਵੀ ਹੈ। food, meal ਜਾਂ diet ਇਹ ਅਰਥ ਵਿਆਕਰਨ ਪੱਖੋਂ noun ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਰਿਆ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਅਰਥ to dine, to eat ਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲਾ ਅਰਥ ਖਾਣ ਦਾ ਲਾਖਣਿਕਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਘਪਲਾ ਕਰਨਾ ਅਰਥਾਤ to embezzle ਜਾਂ to misappropriate ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਅਰਥ ਇਕ ਹੀ ਅਰਥ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹਨ ਪਰ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਪੱਖੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਮਝਣਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕੋ ਅੰਦਰਾਜ ਵਿੱਚ ਦੇਣੋਂ ਅਰਥ ਦੇਣਾ ਉਚਿੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੋ ਅੰਦਰਾਜ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਵਿਆਕਰਨ ਪੱਖੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਸਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਕੋਸ਼ ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਦੇਣ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਢੁਕਵੇਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਵੀ ਸਿਖਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਰੂਪ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੋਣ ਪਰ ਅਰਥਾਂ ਪੱਖੋਂ ਸਮਾਨਤਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਦੋ ਅੰਦਰਾਜ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਇਕ ਅੰਦਰਾਜ ਥੱਲੇ ਹੀ ਵਿਆਕਰਨ ਪੱਧਰ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾ ਕੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਨਿਖੇੜ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਖੀਵਾ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਖੀਵਾ *adj.* joyful, extremely happy, joyous
nm. a joyful man.

ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵੀ ਗੌਲਣਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਸ਼ਬਦ **ਖੱਦਰਧਾਰੀ** ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਖੱਦਰਧਾਰੀ ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਖੱਦਰ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦਾ

ਢੰਗ ਸਾਦਗੀ ਵਾਲਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਖੱਦਰਧਾਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਘੱਟ ਸਮਝ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਦਿਮਾਗੀ ਪੱਖੋਂ ਊਣਾ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਖੱਦਰਧਾਰੀ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਸੂਚੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੋਸ਼ ਦਾ ਪਾਠਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਉਹ ਜਿੱਥੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਕੈਟਾਗਰੀ ਜਾਂ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਆਕਾਰ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਵਜ੍ਹਾ ਵੱਡਿਆਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਖੱਦਰਧਾਰੀ *nm.* 1. one who wears khaddar clothes; 2. (fig.) a person of a simple living.

adj. simple, lacking mental acuteness; unsophisticated.

ਉਪਰੋਕਤ ਅੰਦਰਾਜ ਵਿਚ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਲਾਖਣਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਲਈ (fig.) ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਕਿ figurative ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ (met.) metaphoric usage ਦਾ ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਅੰਦਰਾਜਾਂ ਦਾ ਆਕਾਰ ਬਿਨਾਂ ਵਜ੍ਹਾ ਵੱਡਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਆਕਾਰ ਨੂੰ ਬੇਲੋੜਾ ਵਧਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਅੰਦਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੋਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗਕਰਤਾ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਦੇ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਕੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਸਲੇ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਠੋਸ ਨਤੀਜੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਭਾਸ਼ੀ ਜਾਂ ਦੁਭਾਸ਼ੀ ਕੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹੋ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਕੇਸ਼ਕਾਰ ਨੇ ਆਪੇ ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕੇਸ਼ ਨਿਰਮਾਣਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਕੇਸ਼ਕਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਰਾਏ ਸਥਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਇਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਅਰਥ ਕਿਹੜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਅਜੇ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਨ ਵਾਲੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਣ ਦਾ ਤਰਕ ਸਿਰਜ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਦੂਜਾ ਢੰਗ ਨਿਰੁਕਤੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਆਇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਨਿਰਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਹੁਣ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਕੇਸ਼ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਦਾ ਖੇਤਰ ਅਜੇ ਵੀ ਖਾਲੀ ਹੈ। ਮਿਆਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਲਈ ਅਜੇ ਉਸ ਪੱਧਰ ਦੇ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਬੜਾ ਕੁਝ ਅਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਇਕ ਕੇਸ਼ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਕਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸੂਝ ਦਾ ਕੇਵਲ ਹੋਣਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਆਪਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਕੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੇਸ਼ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਜਿੱਥੇ ਇਕ

ਪਾਸੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ, ਵਿਆਕਰਨ ਅਤੇ ਨਿਰੁਕਤੀ ਆਦਿ ਦੀ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੋਈ ਭੁੱਲ ਕੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਦੁਬਿਧਾਗ੍ਰਸਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੇਸ਼-ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਚਲਾਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੋਚ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਕੇਸ਼ ਨਿਰਮਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਉੱਪਰ ਵਰਣਿਤ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਡੂੰਘੇ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋੜ ਸੂਝ ਅਪਣਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਕੇਸ਼ ਦਾ ਪਾਠਕ ਕੇਸ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਧੁੰਦਲਕੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਆਧਾਰਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਕੇਸ਼

1. ਸੇਠੀ, ਉਮਾ, ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਧਾਨ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2009
2. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ-ਸਰਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੇਸ਼, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ, 1981, 1992
3. ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਟੈਕਸਟ ਬੁੱਕ ਬੋਰਡ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਕੇਸ਼, ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ (ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ), 1982
4. ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੰਜਾਬੀ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੇਸ਼, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ 1994, 2009

ਪੰਜਾਬੀ ਕੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗ,
ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।
98550-21411

ਸੋਚ ਜਿੰਨੀ ਮਰਜ਼ੀ ਵੱਡੀ ਹੋਵੇ

ਜੇ ਉਹ ਅਮਲ ਵਿਚ ਨਾ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੋਵੇ

ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ।

(ਥਾਮਸ ਕਾਰਲਾਈਲ)

ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਕਾਰ

ਡਾ. ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ

ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੰਢਾਏ ਅਤੇ ਭੇਗੇ ਪਲਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਅੰਦਰ ਝਾਤ ਪਾਉਣ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਇਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਪਣੀ ਛਾਇਆ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੀ ਯਾਦਾਂ ਦੀ ਰੰਗੀਨ ਧੁੰਦ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਹੈ ਤੇ ਖਾਸ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸਵੈ-ਪੜਚੋਲ, ਜਿਹੜੀ ਬੀਤੇ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਕਲਾਕਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਥਾਨਕ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਲੇਖਕ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ, ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਚਰਚੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਰਵਾਸੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਪਲਬਧ ਹੋ ਸਕੀਆਂ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ. ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਰਾਮੂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗਾਂ 'ਸੜਦੇ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਸਰਗਮ' ਤੇ 'ਬਰਫ਼ ਵਿਚ ਉੱਗਦਿਆਂ' ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਰਾਮੂਵਾਲੀਆ ਨੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕਾਂਡ ਦਾ ਨਾਂ 'ਗੁਜਰੀ ਮਰਦੀ ਰਹੀ' ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗੁਜਰੀ ਦਾ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘ ਕੇ ਨਾਮਵਰ ਲੇਖਕ ਬਣਨ ਦੇ ਨਾਲ ਧਰਮਾਂ-ਜਾਤਾਂ ਦੀ ਜਕੜ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਸੈਕੂਲਰ ਇਨਸਾਨ ਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣਿਆ। 2000 ਈ. ਵਿਚ ਬਿਮਾਰ ਪਏ ਰਾਮੂਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਨਰਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਵਿਚੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਔਰਤ ਗੁਜਰੀ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਦਿੱਸਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਚਪਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਿਆਂ

ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਕਾਂਡ ਚਿਤਵਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:

“ਮੇਰੇ ਜਿਹਨ 'ਚ ਹੁਣੇ-ਜਨਮਿਆਂ ਮੈਂ ਮੇਰੀ ਬੇਬੇ ਦੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਲਗਾਤਾਰ 'ਕੂਆਂ-ਕੂਆਂ' ਕਰਨ ਲੱਗਾ: ਲੱਸਣ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ, ਛਿੱਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗੰਢੀਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਮੁੱਠੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ.... ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਬਲਹੀਣ ਲੱਤਾਂ ਤੇ ਬਾਂਹਾਂ ਨੂੰ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਚਲਾਉਂਦਾ। ਕਿਆਂ-ਕਿਆਂ ਕਾਰਨ ਮਿਚ ਕੇ ਤੜ੍ਹ ਹੋਈਆਂ ਅੱਖਾਂ। ਚਿੜੀ ਦੇ ਬੋਟ ਵਰਗੇ ਕੰਥ ਰਹੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛਾੜੀ ਮੇਰੀ ਨਹੁੰ ਕੁ ਭਰ ਜੀਭ-ਸੁੰਗੜਨ ਫੈਲਣ ਲੱਗੀ... ਗੰਠੀਆਂ ਤੋਂ ਢਿਲਕੇ ਹੋਏ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂੰਝਦੀ ਬੇਬੇ ਬੋਲੀ: ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨੂੰ ਇਹਨੇ ਵਿਲਕਣੋਂ ਹਟਣਾ, ਗੁਜਰੀਏ... ਦੁੱਧ ਮੰਗਦੈ, ਚੰਦਰਾ ਦੁੱਧ! ਗੁਜਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੇਬੇ ਦੀ ਗੋਦੀ 'ਚੋਂ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ। ਵਿਰਾਉਂਦੀ ਵਿਰਾਉਂਦੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨੀ ਕੀ ਸੁੱਝੀ, ਬਈ ਕੁੜਤੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ 'ਚ ਕਰ ਦਿੱਤੀ.. – ਭਾਣਾ ਰੱਬ ਦਾ, ਬੇਬੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਖੱਬੇ-ਸੱਜੇ ਗੋੜਿਆ। ਉਹਦੀਆਂ ਤਾਂ ਭਾਈ, ਛਾਤੀਆਂ 'ਚ ਦੁੱਧ ਉਤਰ ਆਇਆ।”

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿੰਬਾਂ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਗਾਰੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਹਟਵੀਂ ਵੱਖਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਾਲੀ ਰਾਮੂਵਾਲੀਏ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਨਿਵੇਕਲੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ 'ਕਾਂਡਾਂ ਸੜਦੀਆਂ ਤਲੀਆਂ', 'ਛਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼', 'ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਸਰੰਗੀ ਹੂਕਦੀ ਹੈ', 'ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਛੇੜਖਾਨੀ', 'ਖਿੜ ਉੱਠੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ', 'ਇੰਜ ਬਣਿਆ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਜਥਾ', 'ਠੁਰਕਦੇ ਹੱਥ', 'ਤੂੰਬੀ ਦੀ ਤੁਣ-ਤੁਣ', 'ਲੋਹੇ ਦੀ ਬੇਕੀ', 'ਭੂਤਾਂ ਦੇ ਚੁਬਾਰੇ 'ਚ', 'ਰੇਡੀਓ ਲਈ ਆਵਾਜ਼-ਟੈੱਸਟ', 'ਮਾਸਟਰ

ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਘ, 'ਪਹਿਲੀ ਰੋਟੀ', 'ਮਾਸੂਮੀਅਤ', 'ਲਾਲ ਮੌਜੇ', 'ਈਰਖਾ', 'ਐਮ.ਏ. 'ਚ ਦਾਖਲਾ', 'ਸੁਖਸਾਗਰ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ 'ਚ', 'ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਾਲਾ ਮਾਸਟਰ', 'ਨੈਕਰੀ', 'ਲੱਸੀ ਵਿਚ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦੇ ਤਫੇੜਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ', 'ਆਰਥਕ ਤੰਗੀਆਂ ਵਿਚ ਬੀਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀਵਨ', 'ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਲਈ ਕੀਤੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ' ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮੇਂ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਹਮਜਮਾਤਨ ਸੁਖਸਾਗਰ ਵੱਲ ਖਿੱਚੇ ਜਾਣ, ਗੁਰੂਸਰ ਕਾਲਜ ਸੁਧਾਰ ਵਿੱਚ ਲੈਕਚਰਾਰ ਲੱਗਣ, ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਅਤੇ 1975 ਵਿੱਚ ਕੈਨੇਡਾ ਪਹੁੰਚਣ ਆਦਿ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਹਮਈ ਅਤੇ ਰਵਾਨੀ-ਭਰਪੂਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਢੁਕਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ, ਅਖਾਣਾਂ ਤੋਂ ਵਾਕ-ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਢੁਕਵੀਂ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਰਸਮਈ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਨਾਲ ਸੱਜੀ-ਫਬੀ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਮਈ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ "ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਸਵੈ ਜੀਵਨੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਵੈ ਜੀਵਨੀ ਪੁੰਨਿਆ ਦੇ ਚੰਨ ਵਾਂਗ ਚਮਕੇਗੀ।"²

ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ 'ਬਰਫ ਵਿੱਚ ਉੱਗਦਿਆਂ' ਵਿੱਚ 1975 ਵਿਚ ਕੈਨੇਡਾ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੀਤੀ ਤੇ ਜੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਉਸਦੇ ਹਾਲ ਹਵਾਲ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਉੱਚ ਡਿਗਰੀਆਂ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਮੁੱਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਰਾਮੂਵਾਲੀਏ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਸਵੈ ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਕਾਂਡ 'ਗੁੰਗੀ ਪਤਝੜ' ਵਿਚ ਬੜੇ ਯਥਾਰਥਮਈ ਤੇ ਕਾਵਿਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਸਾਡੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਮਾਸਟਰ ਡਿਗਰੀਆਂ ਰੱਦੀ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਸਨ... ਹਰੇ ਕਚੂਰ ਪੱਤੇ ਜਦੋਂ ਦਰੱਖਤ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦੇ

ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਾਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਹਵਾ ਵੀ ਉਡਾਅ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਦਰੱਖਤ ਤੋਂ ਟੁੱਟੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨੂੰ। ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਕਾਰਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿੱਧ ਸੁੱਟਦੀਆਂ ਨੇ ; ਫਿਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਹ ਮਿੱਟੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਮੇਰੀਆਂ ਸੋਚਾਂ 'ਚ ਸਾਡੀਆਂ ਡਿਗਰੀਆਂ ਘੁੰਮ ਰਹੀਆਂ ਸਨ; ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਜਾ ਡਿੱਗੀਆਂ ਡਿਗਰੀਆਂ, ਪਤਝੜ ਦੇ ਝੰਬੇ ਦਰਖਤਾਂ ਵਾਂਗ ਰੁੰਡ-ਮਰੁੰਡ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰਲੇ ਹਰਫ਼ ਪਤਝੜ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਕਿਰ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਹਵਾ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਐਧਰ-ਓਧਰ ਘੜੀਸੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਝੜੇ ਹੋਏ ਪੱਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ।³

ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਸਕੇ ਕਿੰਨੀ ਈਰਖਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਝੂਠੀਆਂ ਸਾਜਸ਼ਾਂ ਤੇ ਵਿਉਂਤਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਬਾਰੇ 'ਕੁਹਾੜਾ ਕਾਂਡ' ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਬੜੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬੇਬਾਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

- ਇਹ ਮੇਰੇ ਸਕੇ ਭਰਾ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਪੈਂਨ ਦੀ ਕਰਤੂਤ ਐ।
- ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਇਹ 'ਲੂਥਰਾ' ਤੇਰਾ ਭਰਾ ਐ ?
- ਇਹ ਲੂਥਰਾ ਨਾਮ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ, ਜੇਰਜ; ਉਹਦਾ ਅਸਲ ਨਾਮ ਤਾਂ...
- ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸ ਬਾਲੀ, ਅਗਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਝੂਠ ਐ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਆਹ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਕਿਉਂ ਪਈ?
- ਈਰਖਾ, ਜੇਰਜ, ਈਰਖਾ! ਨਥਿੰਗ ਐਲਸ ਬਟ ਜੈਲਸੀ!
- ਇਹ ਮੈਥੋਂ ਪੰਜ ਕੁ ਸਾਲ ਵੱਡਾ ਹੈ ਜੇਰਜ...⁴

ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕੁਰਪਸਨ, ਗ਼ਰੀਬੀ, ਰਿਸ਼ਵਤਖੋਰੀ ਵਰਗੀਆਂ ਲਾਹਨਤਾਂ ਦਾ ਬੋਲ ਬਾਲਾ ਸੀ, ਜੇਰਜ; ਸਾਡੇ ਨੇਤਾ ਬੇਈਮਾਨ ਸਨ, ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਝੂਠੇ ਵਾਅਦੇ ਕਰ ਲੈਂਦੇ, ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਖ਼ਰੀਦ ਲੈਂਦੇ;

ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਭੜਕਾ ਤੇ ਵੇਟਾਂ ਬਟੋਰ ਲੈਂਦੇ, ਮੈਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਆਂ, ਜੇਰਜ, ਕਿ ਹੋਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਾਂਗਣ ਚੜ੍ਹਦੀ ਉਮਰੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਲ ਮੈਂ ਵੀ ਖਿੱਚਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਰਾਜ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਖਿਡਾਉਣਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ।⁵

‘ਬਰਫ਼ ਵਿਚ ਉਗਦਿਆਂ’ ਵਿਚਲੇ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾ ਕੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਬਾਲ ਗਿੱਲ ਤੋਂ ਕਰੜੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਮਿਸਟਰ ਬਾਲੀ ਬਣਨ ਤੱਕ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ ਜੋ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾਣ ਲਈ ਤਤਪਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਲਈ ਰਾਹ ਦਸੇਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਵਰਾਜ ਕੌਰ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ‘ਚੇਤਿਆਂ ਵਿਚ ਖਿਲਾਰੀਆਂ ਯਾਦਾਂ’ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਭੋਗਦੇ ਕੋੜੇ ਮਿੰਨੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਪ੍ਰਵਾਹਮਈ ਤੇ ਰਵਾਨੀ-ਭਰਪੂਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਢੁਕਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ, ਅਖਾਣਾਂ ਤੇ ਵਾਕ-ਅੰਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾ ਕੇ ਆਦਮੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦਰੇਵਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਬਾਰੇ ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ:

‘ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਅਮਰੀਕਾ ਆ ਕੇ ਹਰ ਪਰਦੇਸੀ ਵਾਂਗ ਮੈਂ ਵੀ ਅਸਹਿ ਪੀੜ ‘ਚੋਂ ਗੁਜਰ ਰਹੀ ਸਾਂ। ਆਪਣੀਆਂ ਕਦੀਮੀ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਿੱਖੜੇ ਪੈਰ ਹੁਣ ਅਜਨਬੀ ਰਾਹਾਂ ‘ਚੋਂ ਆਪਾ ਤਲਾਸ਼ ਰਹੇ ਸਨ। ਜੜ੍ਹ ਹੀਣਤਾ ਦਾ ਦਰਦ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਲਗਦਾ ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੜੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਕੋਈ ਦਿਸ਼ਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਕੋਈ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਭਟਕਣਾ ਦਾ ਦਰਦ ਅੰਦਰੇ-ਅੰਦਰੀ ਖਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਬੇਚੈਨੀ ਨੂੰ ਲੁਕਾ ਕੇ ਮੈਂ ਬਾਹਰੋਂ ਸਹਿਜ ਹੋਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ, ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਪਰਚ ਜਾਂਦੀ।⁶

ਅੱਜ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਿੰਨਾ ਦਰਦੀਲਾ ਹੈ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਦੂਰੀ

ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ। ਕਿੰਨੀ ਪੀੜੀ ਹੈ ਇਨਸਾਨ ਲਈ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਮੋਹ ਪਕੜ।⁷

ਅੱਜ ਦੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਖੁਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਉਸ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਨਿੱਘ ਨੂੰ ਮਾਣਨ ਤੇ ਹੰਢਾਉਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿਚ ਇਕੱਲਤਾ ਦੇ ਮਾਰੂ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਅੱਜ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਪੂੰਜੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਘਬਰਾਇਆ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਕਿੰਝ ਟੁੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਹਫ਼ ਰਿਹਾ ਹੈ ਦੌੜ-ਦੌੜ ਕੇ ਥੱਕ ਗਿਆ ਹੈ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਤੁਰਦਾ। ਇਨਸਾਨ ਆਪਾ ਮਾਰ ਕੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵਧ ਰਹੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਦੌੜੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। .... ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਕੋਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਾਪਿਆਂ ਕੋਲ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਿੱਘ ਨੂੰ ਮਾਣਨ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਨੂੰ ਜਾਨਣ। ਇਹੋ ਅੱਜ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਰੂ ਇਕੱਲਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੱਚੇ ਹੀ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।⁸

ਆਪਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਕਾਵਿਮਈ ਅਤੇ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲੇਖਿਕਾ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਵੀ ਲੈਂਦੀ ਹੈ:

ਮੇਰਾ ਮਰਦ
ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ
ਮੈਂ ਮਲਕੀਅਤ ਉਸ ਦੀ।
ਮੇਰਾ ਕਦਮ ਹੈ ਸੇਵਾ ਕਮਾਉਣੀ
ਧਰਮ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜੀਣਾ॥
ਧਿੰਗੋ ਜ਼ੋਰੀ ਉਹ ਮਨਮਾਨੀ
ਹੂਰਾ ਮੁੱਕੀ ਜੇ ਨਸ਼ਾ ਪਾਣੀ
ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਇਆ
ਮਰਦ ਜੁ ਹੋਇਆ।⁹

ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਟੁੱਟ ਭੱਜ ਤੇ ਤਲਾਕ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਘਰ ਟੁੱਟਣ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ

ਦੇ ਰੁਲਣ ਦਾ ਦਰਦ ਉਹ ਲੋਕ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਅਰਥ ਹੀ ਗੁਆਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਦਮ ਚੁੱਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਟੈਰੇਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

ਘਰ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਰੁਲਣ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਦ ਵੀ ਭੋਗਦੇ ਹਾਂ- ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਫਿਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਅਰਥ ਗੁਆਚ ਜਿਹੇ ਗਏ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਮਨ ਉਦਾਸ, ਟਾਇਡ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਅਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਫਿਰ ਬਿਹਤਰ ਇਹੀ ਲਗਦਾ ਕਿ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਫਿਰ ਖੁਸ਼ੀ ਲੱਭਣ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਹੀ ਅਰਥ ਜਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੀਏ... ਬੱਚੇ ਕੁਝ ਉਦਾਸ ਤੇ ਗੁਆਚੇ ਜਿਹੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਗੱਲਬਾਤ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਬਾਰੇ ਖੇਡਾਂ ਬਾਰੇ ਛੋਟੀ ਮੋਟੀ ਹੈਲਪ ਵੀ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਬੜੀ ਸਭਿਅਕ ਜਿਊਣ ਜਾਚ ਹੈ।¹⁰

ਇਸ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਆ ਕੇ ਅਸੀਂ ਅੱਠ ਸਾਲ ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਦੇ ਸਟੇਨਟਨ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਰਹੇ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗ਼ਦਰੀ ਬਾਬਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਇਆ, ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਇੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਵੱਸ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਬਦਲ ਰਹੀਆਂ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ, ਅਲੋਪ ਹੋ ਰਹੇ ਕੰਮ ਧੰਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੰਦ ਸੰਦੇੜੇ, ਜੇ ਸਾਡੇ ਚੇਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸਰਨ ਲਗੇ ਹਨ, ਦਾ ਦਿਲਚਸਪ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਉਸ ਖਿੱਤੇ ਨਾਲ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਆਵਾਜਾਈ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਸੇਖਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

“ਸਵੇਰੇ ਉੱਠਣ ਸਾਰ ਉਸ ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਬੋਤੀ ਉੱਪਰ ਕਾਠੀ ਪਾਈ ਤੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਲੈਣ ਤੁਰ ਪਿਆ... ਜਦੋਂ

ਉਹ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਬੋਤੀ ਤੋਂ ਉੱਤਰਿਆ ਤਾਂ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਕਿ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਸਰੀਹ ਬੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹੋਇਆ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਥੱਕੀ ਟੁੱਟੀ ਆਪਣੇ ਪੇਕੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਸੀ।... ਅਜੇਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਅੱਧੀ ਰਾਤੀਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਪੀੜਾਂ ਉੱਠ ਪਈਆਂ ਤੇ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਸਿਆਣੀ ਦਾਈ ਦੀਆਂ ਕੇਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੇ ਸੱਤ ਮਹੀਨਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤਾ।”¹¹

ਇਸ ਸਵੈ ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਣਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਣ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪਰਿਮਾਣ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ:

‘ਭਾਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਈ। ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਭਾਈਵਾਲ ਨਾ ਬਣਾਇਆ। ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਜਾਂ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਉੱਚ ਅਹੁਦੇ ਸੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਚਹੇਤਿਆਂ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਸੱਤਾ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਰੋਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ।’¹²

ਸੰਨ 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਣਵੰਡੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

‘ਸੰਨ 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਣਵੰਡੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ, ਡਿਸਟਰਿਕਟ ਬੋਰਡ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ। ਜੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਅਖ਼ਤਿਆਰੀ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇਕ ਵਸੀਲਾ ਸਿੱਖ ਵਿੱਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਹੀ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਵਿੱਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿੱਦਿਅਕ ਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਸਿਲੇਬਸ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।’¹³

ਇਸ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਿਰਜਣਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਆਂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ, ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਚੁਣ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛਾਂਗ-ਸੰਵਾਰ ਕੇ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਅਨੁਸਾਰ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਕੇ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਵਿਉਂਤਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਿਆਂ ਭੂਤਕਾਲ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਵੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ, ਸਾਰਥਕ ਤੇ ਸਮੱਚੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਤੇ ਵਿਵੇਕ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾ ਅਤੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਇਹਨਾਂ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਝਲਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵੀ ਅੰਗ ਹਨ। ਯਥਾਰਥਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਇਹਨਾਂ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਆਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਗਲਪ-ਰਚਨਾ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਸਮਾਜਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਭੌ-ਉਧਰੇਵੇਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ।

ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੇ ਹਵਾਲੇ:-

1. ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਰਾਮੂਵਾਲੀਆ, ਸੜਦੇ ਸਾਜ ਦੀ ਸਰਗਮ, ਪੰਨਾ-20
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-9
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-57-58
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-212
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-213
6. ਸਵਰਾਜ ਕੌਰ, ਚੇਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖਿਲਰੀਆਂ ਯਾਦਾਂ, ਪੰਨਾ-7

7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-8
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-10
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-8
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-92
11. ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਲੇਖਾ, ਚੇਤਿਆਂ ਦੀ ਚਿਲਮਨ, ਪੰਨਾ-40
12. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-117
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-122

ਸੀ.ਆਰ. ਡੀ.ਏ.ਵੀ. ਕੰਨਿਆ ਕਾਲਜ,
ਏਲਨਾਬਾਦ (ਸਿਰਸਾ)- ਹਰਿਆਣਾ
95181-59042

ਮਾਂ

ਰਿਪੂਦਮਨ ਸ਼ਰਮਾ

ਜਿਸ ਘਰ ਮਾਂ ਦਾ ਮਾਣ ਨਹੀਂ ਹੈ,
ਫਿਰ ਉੱਥੇ ਭਗਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਾਂਗ ਤਿੜਕਣੀ ਇਕ ਦਿਨ,
ਇਸ ਦੇਹੀ 'ਤੇ ਮਾਣ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅਦਬ, ਸਲੀਕਾ ਸਿੱਖੇ ਸਾਰੇ,
ਬੇ-ਅਦਬਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਣ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦ ਤਿਰੇ ਨੇ ਤੀਰਾਂ ਵਰਗੇ,
ਉੱਜ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਬਾਣ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇੱਜ਼ਤ ਖਾਤਿਰ ਚੁੱਪ ਕਰੇ ਜੇ,
ਉਸ ਬੰਦੇ ਵਿੱਚ ਤਾਣ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਜਾਲੀ ਜਾਂਦੇ ਹੇ ਰੁੱਖ 'ਰਿਪੂ'
ਇਹ ਰੁੱਖਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਨਹੀਂ ਹੈ?

ਮੰਡੀ ਡੱਬਵਾਲੀ,
ਸਿਰਸਾ (ਹਰਿਆਣਾ)- 125104
98722-14621

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ - ਕਲਾਸ

ਡਾ. ਹਰਮੀਤ ਕੌਰ

ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਬਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰੈਨਾ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ 'ਕਲਾਸ' ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਅਧੀਨ 9 ਕਹਾਣੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬਹੁਪੱਖੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਜੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਪੁਰਾਣੀ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਵੀ। ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਝਟਪਟ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਚਾਲ ਘੋੜੇ ਵਰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਅਨੰਦ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਸਵਾਲ ਮੂਲਕ ਬਿਰਤੀ 'ਤੇ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅੰਦਰ ਬੌਧਿਕ ਅਮਲ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਬਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰੈਨਾ ਬਹੁਭਾਸ਼ਾਈ, ਬਹੁ ਵਿਧਾਈ, ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਕਲਾਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਫ਼ੀਚਰ ਫ਼ਿਲਮਾਂ, ਟੈਲੀ ਸੀਰੀਅਲ, ਡਾਕੂਮੈਂਟਰੀਆਂ ਦਾ ਲੇਖਕ ਚੰਨ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰੈਨਾ ਨੇ ਮੌਲਿਕ ਕਵਿਤਾ, ਕਹਾਣੀ, ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਨ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਜਟਿਲਤਾ, ਕਠੋਰਤਾ, ਖੰਡਿਤ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਲਘੂ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਵੇਂ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ, ਦਿਸ਼ਾ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵੀ ਬਦਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਹਾਣੀ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤੱਕ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਸਾਡੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਕਹਾਣੀ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਆਮ ਭੱਜ-ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ

ਹਨ। ਸਮਕਾਲੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਮਰੱਥ ਕਹਾਣੀ ਕੇਵਲ ਕਥਾ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਲੇਖਕ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਕਹਾਣੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚਲਾ ਗੁੰਦਵਾਪਣ, ਤਰਤੀਬ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਰਲਤਾ, ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ, ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਤੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨਿਰੰਤਰ ਸਾਹਿਤਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਰਜ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ 'ਕਲਾਸ' ਸਿਨੇਮਾ ਜਗਤ ਵਿਚ ਕਾਸਟਿੰਗ ਕਾਊਚ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਬਦਨਾਮ ਵਰਤਾਰਾ ਜੇ ਹੀਰੋਇਨ ਬਣਨ ਦੀ ਚਾਹਵਾਨ ਸਟਰਗਲਰ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਲੈਂਗਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਜਾਂ ਬਾਈ-ਸੈਕਸੂਅਲ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕੇਵਲ ਕਾਮ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪਨਪਦੇ ਮਾਨਵੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਪਰਤੀ ਗੁੰਝਲਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦਗਰਜ਼ ਬਿਰਤੀ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਤਣਾਅਗ੍ਰਸਤ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਮੁਕਾਮ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਬਲੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਬਾਰੇ ਯਥਾਰਥਮਈ ਵਰਜਨ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸੂਝ ਦਾ ਟਕਰਾਓ ਬਲਜੀਤ ਰੈਨਾ ਦੇ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖੋਂ ਭੂ-ਮੰਡਲੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਉੱਭਰਦੇ ਔਰਤ- ਮਰਦ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਪੱਖੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਭਰੇ ਅਨੁਭਵ

ਦੀਆਂ ਜਟਿਲ ਗੁੰਝਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਖੁੱਲ੍ਹਾਪਣ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਉਪਭੋਗਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਪਨਪ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਵਧੀਆ ਮਿਸਾਲ 'ਕਲਾਕਾਰ' ਕਹਾਣੀ ਉਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਲਾਕਾਰ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ ਅਨੁਭਵ ਵੱਖਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮਾਅਨੇ ਵੀ ਅਜੇਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਬਦਲਦੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਕੱਥ-ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੱਖਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। "ਬੱਸ ਕਰ ਜੀ, ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਅਦਾਕਾਰੀ ਦਾ ਲੜ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਲੀ ਫਿਲਮ ਤਾਂ ਅੱਧੀ ਕੁ ਬਣ ਕੇ ਡੱਬੇ 'ਚ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਹੈਂ ਜੀ, ਪਰ ਇਹਦੇ 'ਚ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਕਸੂਰ। ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਈਗੋ 'ਚ ਫਿਲਮ ਦਾ ਸੱਤਿਆਨਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।"¹

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਿਲਮ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਦਰਪੇਸ਼ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਬਾਰੇ ਹਾਸਲ ਅਨੁਭਵ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਇੰਟਰਵਿਊਜ਼, ਦਰਜ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕਥਾਕਾਰ ਆਪ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਫਿਲਮ ਅੱਧੀ ਬਣ ਕੇ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫਿਲਮ 'ਚੰਨ ਮਾਰੀ' ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮਹਿੰਗੀ ਫਿਲਮ ਹੁੰਦੀ।

ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਮਰਜ਼ੀ ਵਧੀਆ ਕਲਾਕਾਰ ਹੋਵੇ, ਈਗੋ ਦੇ ਮਸਲੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਫਲਤਾ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਸਿਨੇਮਾ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਆਡੀਸ਼ਨ ਦੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

"ਜਿਹੜੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਆਪਣੇ ਬੋਆਏਫ੍ਰੈਂਡ ਜਾਂ ਹਸਬੈਂਡ ਨਾਲ ਲਈ ਤੁਰੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ ਨੇ ਐਡੀਸ਼ਨਾਂ 'ਚ ਕਦੇ ਸਲੈਕਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ।"²

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਚਲੰਤ ਭਾਸ਼ਾ/ਸਲੈਂਗ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਿਅੰਗ ਰਾਹੀਂ ਉਭਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਟੈਟ ਮਾਲ/ ਬੈਗੀ/ ਮਰਦਮਰ ਔਰਤ ਅਤੇ ਨਾਨਵੈਜ ਚੁਟਕਲੇ ਤੇ ਆੱਫਰ... ਵਰਤੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦ ਆਮ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੇਂ ਨਰੋਏ ਹਨ।

ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਯਥਾਰਥਮਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤਦੇ ਹੋਏ ਚੰਗੇ ਸਿਆਣੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉੱਪਰ ਵੀ ਤਿੱਖੇ ਵਿਅੰਗ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ 'ਆਟੇ ਨਾਲ ਪੜੇਥਨ ਤਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਕਹਾਵਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁਰਿਆਈ ਤੇ ਕੇਹਜ ਭਰੀ ਦੁਨੀਆ ਅੰਦਰ ਚੰਗਿਆਈ ਦਿੱਸਣਾ ਹੈਰਾਨੀ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

"ਏਸ ਭੈੜੀ ਦੁਨੀਆ 'ਤੇ! ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੇ ਇਖਲਾਕੀ, ਕਦਰਾਂ ਦੇ ਕਦਰਦਾਨ ਵੀ ਹੈਗੇ, ਬਸ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਮਝਦਾਰੀ 'ਤੇ ਕੀ ਸ਼ੱਕ ਹੋ ਗਿਆ ਏ ਮੈਨੂੰ।"³

'ਪ੍ਰੇਮ ਕਥਾ ਤੇ ਸਿਆਸਤ' ਹੋਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਮ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਖਾਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ 'ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਤਰੰਜ' ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਵੱਖਰਤਾ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਲਈ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਖਾਸ ਪਛਾਣ ਹਾਸਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਮ ਪ੍ਰੇਮ ਕਥਾ, ਦਲਿੱਤਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਬਬੂਆ ਤੇ ਸਵਰਨਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਆਰਤੀ ਦੇ ਪਿਆਰ-ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਰਪੂਰ ਲਾਭ ਸਿਆਸੀ ਚਾਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੇ ਹੋਏ ਮਹੱਤਵ ਹਾਸਲ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪਿਆਰ-ਵਿਆਹ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਅਧੀਨ ਬਲਦੇ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ 'ਬਲਦੀ 'ਤੇ ਤੇਲ ਪਾਈ ਜਾਣ' ਤਾਂ ਕਿ ਮਾਮਲਾ ਤੂਲ ਜ਼ਰੂਰ ਫੜੇ, ਅਜਿਹੇ ਮਾੜੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਣ ਕਿ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਮਾਮਲਾ ਰਫ਼ਾ-ਦਫ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗਿਰਧਾਰੀ ਨੂੰ ਮੰਤਰੀ ਬਣਾਉਣਾ ਹੀ

ਪਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਗਿਰਧਾਰੀ ਹਰ ਚੰਗਾ ਤੇ ਮਾੜਾ ਪੈਂਤਰਾ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪਿੰਡਾਂ ਅਧੀਨ ਅਜਿਹੇ ਦਰਦਨਾਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ,

“ਉਸੇ ਰਾਤ, ਨਾਲ ਦਿਆਂ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਬੁਲਾਏ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸਰਵਨਾਂ ਨੇ ਦਲਿੱਤਾਂ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਕੀ ਰਹੇ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ... ਪਰ, ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ ਤਾਂ ਰਿਹਾ ਹੀ ਨਹੀਂ! ਦਲਿੱਤਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗਾਂ ਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਭੱਜਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਡਾਂਗਾਂ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਕੁੱਟਿਆ ਗਿਆ। ਕਈ ਧੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ 'ਤੇ ਹੱਥ ਪਾਇਆ ਗਿਆ, ਭਾਵ ਅੰਨ੍ਹੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਜਿੰਨਾ ਗ਼ਦਰ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਾਇਆ ਗਿਆ।”⁴

ਅਜੇਕੀ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਪਾਜ (ਪਰਦਾਫਾਸ਼) ਉਭਾਰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ, ਰੇਡੀਉ ਅਤੇ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ 'ਤੇ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਦੁਰਘਟਨਾ ਦੀ ਕਵਰੇਜ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥੀ ਹਿੱਤਾਂ ਕਰਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਪੱਖ ਵੱਲ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪੱਤਰਕਾਰ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਪਾਤਰ ਆਰਤੀ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ ਨੂੰ ਸਨਸਨੀਖੇਜ਼/ ਰੋਚਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬੇਲੋੜੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੀ ਬੁਛਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਅੰਤ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਸੁਆਰਥੀ ਚਰਖੜੀ 'ਤੇ ਕੁਰਬਾਨ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੱਖਰੇ ਬਿਰਤਾਂਤ/ ਕਥਾਨਕ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ‘ਰਿੱਛ’ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਫਲਸਫਾਨੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ,

“ਐਨੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਇਵੇਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕੁਆਰੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵਿਛੋੜਾ ਸ਼ਾਇਦ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਦਬਾ ਸਕਦਾ ਹੈ,

ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।”⁵

ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਥਨ ਰਾਹੀਂ ਸੱਖਣੇਪਣ ਅਤੇ ਬੇਸੁਆਦੀ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਅਚਨਚੇਤ ਬਣਦੇ ਸਬੱਬ ਅਧੀਨ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬਾਅਦ ਹੋਈ ਮੁਲਾਕਾਤ ਅਤੇ ਅਤੀਤ ਜਾਂ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਨ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। 26 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬਾਅਦ ਮਿਲਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਵਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਸਾਂਝੇ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਭਰਿਆ ਉਲਾਂਭਾ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਧੀਰ, ਪਾਲ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਆਏ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਆਹ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਇਆ। ਪਾਲ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਇਤਰਾਜ਼ ਸੀ। ਧੀਰ, ਪਾਲ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਦੂਜੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਦੇਸਤ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਭਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ।

“ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤੇਰੀ ਗ਼ਲਤੀ ਹੈ ਪਾਲ! ਤੂੰ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਦੇਸਤ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਿਆ। ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਭਰ ਸਕਿਆ। ਤੇਰਾ ਬੇਟਾ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਪਿਤਾ ਕੋਲ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੰਡੀ ਨਾ ਜਾਵੇ।”⁶

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਪਾਤਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੂਝ ਅਤੇ ਸਿਆਣਪ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਰਿੱਛ’ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਅਰਥ ਅਧੀਨ ਖ਼ਾਸ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

“ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਉਸ ਰਿੱਛ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਰਿੱਛ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਪਿਆਰੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ-ਪੈਰ ਹੀ ਚੱਟੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਰਿੱਛ

ਨੇ ਉਸਦੇ ਹੱਥ-ਪੈਰ ਚੱਟ-ਚੱਟ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਚੱਟ-ਚੱਟ ਕੇ ਹੱਥਾਂ-ਪੈਰਾਂ 'ਚੋਂ ਖ਼ੂਨ ਰਿਸਦਾ ਸੀ ਤੇ ਰਿੱਛ ਨੂੰ ਉਸ ਖ਼ੂਨ ਦਾ ਸਵਾਦ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ।"⁷

ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਰਿੱਛ ਵਰਗੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਰੱਖਦੇ ਮਰਦ ਦੇ ਸਾਹਵੇਂ ਔਰਤ ਦੀ ਸੂਝ-ਸਿਆਣਪ ਨੂੰ ਅਗਰ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਪਾਤਰ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਸਬੰਧ ਜਾਂ ਭਟਕਣਾ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਰੁਚਿਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਔਰਤ ਦੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਖੇੜ/ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ।

“ਤੇਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਤੇਰਾ ਬੋਟਾ, ਜੇ ਤੇਰਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਤੈਨੂੰ ਇਕੱਲਤਾ ਦੇ ਰਿੱਛ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਔਲਾਦ ਇੰਨੀ ਚੰਗੀ ਮਿਲੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਚਾਹ ਕੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਰਿੱਛ ਨੂੰ ਆਪਣੇ 'ਤੇ ਹਾਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੀ।”⁸

ਇਵੇਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਸੰਕੇਤਾਤਮਕ ਲਹਿਜ਼ੇ ਅਧੀਨ ਦੱਸਦੇ ਹੋਇਆਂ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਵਧੀਆ ਸਕਾਚ ਦੀ ਬੋਤਲ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਅੱਧੀ ਜਿਹੀ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੱਖਣੀ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਭਰੀ ਹੋਈ ਵੀ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਬਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪਛਾਣ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਰਾਹੀਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਪਾਠਕ ਮੇਰੀ ਰਚਨਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕਹਿਣ ਕਿ ਐਹੇ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਬਲਜੀਤ ਰੈਨਾ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਦਲੀਲ, ਮੇਰੀ ਸੋਚ, ਮੇਰੀ ਸੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਅਪ੍ਰੋਚ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਜਾਣਨ... ਖ਼ਾਹ-ਮਖ਼ਾਹ ਮੁਹਾਵਰੇ, ਬਿੰਬ ਜਾਂ ਬੇਲੋੜੀਆਂ ਅਲਾਮਤਾਂ ਦੇ

ਭਾਸ਼ਾਈ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨਾਲ ਸਜਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਨਾ ਜਾਨਣ, ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਹੀ ਨਿਭਾਅ ਸਕਣ ਦੀ ਮੇਰੀ ਸਲਹਿਅਤ... ਸਮਰੱਥਾ ਕਰਕੇ ਜਾਨਣ। ਜੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਕੁੱਝ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਹੀ ਮੈਂ ਲੇਖਕ ਅਖਵਾਉਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਾਂਗਾ।”⁹

ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਬਲਜੀਤ ਰੈਨਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀਕਲਾ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਵੇਂ ਵੱਖਰੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪਛਾਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵੱਖਰੇ ਸੱਚ ਦੀ ਸਨਾਖਤ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਬਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰੈਨਾ, ਕਲਾਸ, ਪੰਨਾ-30
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-31
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-34
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-83
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-87
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-91
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-92
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-93
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-105

ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ,
ਮੈਤ੍ਰੇਈ ਕਾਲਜ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ।
96504-72729

ਵਰਤਮਾਨ ਵਲੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਕੇ

ਮਨੁੱਖ ਸਭ ਕੁਝ ਗੁਆ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

(ਸਿਸਰੋ)

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ- ਰਘੁਬੀਰ ਢੰਡ ਦੀ ਕਹਾਣੀ
'ਕੁਰਸੀ', 'ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ' ਅਤੇ ਜੜ੍ਹ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ

ਅਮਨਦੀਪ ਕੌਰ

ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਅਤੇ ਬਿਹਤਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਜਾਣਾ ਪਰਵਾਸ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮੂਹ ਦਾ ਇਕ ਖਾਸ ਭੂਗੋਲਿਕ,

ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ।¹

ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਜਿਹੇ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਹੈ, ਜੋ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਮਨੁੱਖ ਬਿਹਤਰ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਲਈ ਉਪਜੀਵਿਕਾ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣ ਕਾਰਣ ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲੰਮੇ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ੌਂਕ ਜਾਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦੀ ਭੇਂਟ ਚੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਨਾਲ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵਸੇ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਾਈ ਧਰਤੀ, ਪਰਾਏ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪਰਾਏ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਆਪ ਗਵਾਚਿਆ ਤੇ ਖੁੱਛਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ, ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼, ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਰੇਵਾਂ ਤੇ ਮੋਹ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਉਹੀ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਬਣਿਆ। ਆਪਣੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹਿੱਤ ਮਨੁੱਖ ਪਰਵਾਸ ਤਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪਰਵਾਸ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਵਾਪਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਦੀ ਮਾਪਿਆਂ, ਬੱਚਿਆਂ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਵਲੂੰਧਰ

ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕਦੀ ਆਪੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਸੰਕਟ ਤੇ ਕਦੀ 'ਭੂ-ਹੋਰਵਾ' ਹੋਰਵਾ ਅਤੇ ਅਜਨਬੀਅਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਸਿੱਦਤ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਹੋਰ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਾੜ੍ਹਾ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਉ, ਮੂਲ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਤੇ ਖਿੱਚ, ਸਵੈ-ਪਛਾਣ ਦੀ ਤਲਾਸ਼, ਸਵੈ-ਸਥਾਪਤੀ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਆਦਿ। ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਪਣਾ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸੰਕਟ ਹੈ ਜੋ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਚੁਰਾਹੇ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਵਿਆਕੁਲ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਪਰਵਾਸ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇਣੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਉਹ ਡਾਲਰਾਂ ਦੇ ਗੱਫਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਅਪਾਹਜ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਾੜੇ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵਿਚ ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸਾਰਥਕ ਜਾਪਦੇ ਹਨ:

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਅਰਥਚਾਰੇ ਨੇ ਕਾਫੀ ਸੱਟ ਮਾਰੀ ਹੈ। ਕਿਰਸਾਨੀ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ, ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਹੇਠ ਆ ਕੇ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਕਿਰਸਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗਏ, ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਜ਼ਾਦ ਰੋਜ਼ੀ ਦੀ ਭਾਲ ਕੀਤੀ। ਨਿੱਜੀ ਸਰਮਾਏ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੋਹ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਅਰਥਚਾਰੇ ਵਿਚ ਬੁੜ੍ਹ-ਪੂੰਜੀਏ ਪਿਛੇਕੜ ਸਦਕਾ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕੇ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਮੋਹ ਵੱਲ ਹੀ ਮੁੜ ਪਏ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉੱਥੇ ਦਿਨ ਗੁਜ਼ਾਰਦਿਆਂ, ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ

ਘਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ। ਉਹ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਮਾਡਲ ਬਣਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕੇ।²

ਇਸ ਲਈ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਭੂ-ਹੋਰਵੇ, ਉਦਰੇਵੇ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ, ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਾਲੋਂ ਪਏ ਪਾੜੇ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਜਿਸਮਾਨੀ ਖੁੱਲ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਤਿੜਕਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਤੇ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਸਲਵਾਦ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਇਹ ਨਸਲਵਾਦੀ ਵਰਤਾਰਾ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਰਾਜਸੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਬਣਿਆ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਨਸਲਵਾਦ ਵਿਰੋਧੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਕਥਾਕਾਰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਉੱਭਰਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਿਚ ਨਸਲਵਾਦ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚੋਂ ਭੂ-ਹੋਰਵਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸੱਤਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਪਰਵਾਸ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਹੋਇਆ। ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭੂ-ਹੋਰਵੇ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਹਿੱਸਾ ਨੈਕਰੀ ਪੇਸ਼ਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਛੇਕੜ ਵੀ ਕਿਸਾਨੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਉੱਭਰਦੇ

ਹਨ। ਇਹ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਲਗਭਗ ਚਾਰ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਯਾਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਨਸਲਵਾਦ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਂ ਰਘੁਬੀਰ ਢੰਡ ਦਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਰਘੁਬੀਰ ਢੰਡ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲਾ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ। ਰਘੁਬੀਰ ਢੰਡ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਆਲੋਚਨਾ, ਵਾਰਤਕ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਮਾਣਤਾ ਕਹਾਣੀ-ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮਿਲੀ। ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਉਸ ਪਾਰ' ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਨੇ 1975 ਵਿਚ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਰਘੁਬੀਰ ਢੰਡ ਨੇ 'ਬੋਲੀ ਧਰਤੀ', 'ਉਸ ਪਾਰ', 'ਕਾਇਆ ਕਲਪ', 'ਕੁਰਸੀ', 'ਸ਼ਾਨੇ ਪੰਜਾਬ', 'ਕਾਲੀ ਨਦੀ ਦਾ ਸੇਕ' ਆਦਿ ਲਾਜਵਾਬ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਸ਼ਬਦੋਂ ਬਾਹਰੀ ਹੈ। ਢੰਡ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸੀ। ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਤਨਾਵਾਂ, ਟਕਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਪਵਾਦਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹ ਸੁਚੇਤ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਵੀ। ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ ਦੁਆਰਾ ਰਘੁਬੀਰ ਢੰਡ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਤੇ ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਇੱਥੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਵਾਜਬ ਜਾਪਦਾ ਹੈ:

ਉਹਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੇੜਿਉਂ ਦੇਖਿਆ ਉਸ ਨਾਲ ਘੁੱਟ ਕੇ ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆ ਅਤੇ ਭਰਵਾਂ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਇਆ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖਾਂ ਨੂੰ, ਤੋਟਾਂ ਤੇ ਤ੍ਰਿਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਗੋਚਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਰਾਹੀਂ ਕਸੀਦ ਕਰਕੇ ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਸੰਸਾਰ ਸਾਹਿਤ, ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਰਸ ਉਹਨੇ ਸ਼ਹਿਦ ਦੀ ਮੱਖੀ ਵਾਂਗ ਤਿੱਪ-ਤਿੱਪ ਕਰਕੇ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਨਿਚੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਉੱਤਮ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੀ ਸੂਝ ਉਹਦੀ ਰਚਨਾ

ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਉੱਤੇ ਅਣਪਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਿਖਰਦੀ, ਸਗੋਂ ਉਹਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਰਚ-ਵੱਸ ਕੇ ਡੂੰਘਿਓਂ ਫੁੱਟੇ ਚਸਮੇ ਵਾਂਗ ਕਲਕਲ ਕਰਦੀ ਵਗ ਤੁਰਦੀ ਸੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ ਸਿਆਣਪ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਮੇਤੀ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਬਿੱਖਰੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਜੀਵਨ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀ ਟੁੱਭੀ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।³

ਉਸ ਦੀ ਵਸਤੂ ਚੋਣ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਵਰਗ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਲਈ ਫੈਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਭ੍ਰਾਂਤੀਆਂ ਦਾ ਜਾਲ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚਲੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਡਾ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਰਘੁਬੀਰ ਢੰਡ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਰਘੁਬੀਰ ਢੰਡ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਸਤੂ ਮੁਖੀ ਰਚਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕਾਰਨ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਤਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ-ਮਾਨਵਵਾਦ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਹਾਣੀ-ਕਲਾ ਦੇ ਉੱਭਰਵੇਂ ਲੱਛਣ ਹਨ, ਵਸਤੂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰੂਪ 'ਚ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ-ਬੀੜਨਾ ਬੌਧਿਕ ਵਿਅੰਗ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਛੇਹਾਂ ਵਾਲੀ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਠੁੱਕਦਾਰ ਮਲਵਈ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਦਿ।⁴

ਰਘੁਬੀਰ ਢੰਡ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੰਢਾਏ ਤਲਖ, ਤਜਰਬਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ ਨਾਲ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ, ਸੰਕਟਾਂ ਤੇ ਦਵੰਦ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਰਸਾ ਰਘੁਬੀਰ ਢੰਡ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਰਘੁਬੀਰ ਢੰਡ ਦਾ ਕਥਾ-ਸਾਹਿਤ ਵਧੇਰੇ ਚੁਕੰਨੇ ਪਾਠਕ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧ-ਪੱਧਰੇ ਲਕੀਰੀ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਾਂਗ ਖੱਬਿਓਂ ਸੱਜੇ ਇਕੋ ਸਾਹੇ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਉਸ ਦੇ ਸਿਰਜੇ ਵਾਕਾਂਸ਼ਾਂ, ਪਾਤਰਾਂ, ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੜ-ਪਿੱਛੜ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਉਲਟਾ-ਪਲਟਾ ਕੇ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਪੜ੍ਹਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪਾਠ 'ਸਹਿਜ ਸਮਾਧੀ' ਦੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸੁਚੇਤ-ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਰਸੀਏ ਸਿਰਜਕ ਵਾਂਗ ਵਾਚਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।⁵

ਰਘੁਬੀਰ ਢੰਡ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰਤਾਂ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬੀ ਜਿੱਥੇ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ, ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਨਾ ਸਕੇ ਉੱਥੇ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਅਪਣਾ ਸਕੇ। ਡਾਲਰਾਂ ਦੀ ਚਕਾਚੌਂਧ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਉੱਧਰ ਦੀ ਜੰਮੀ-ਪਲੀ ਤੇ ਪੜ੍ਹੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਢਲ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਸਾਮਰਾਜੀ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦਾ ਖਾਸਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੰਡੀ ਬਣੇ ਅਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਅਰਧ ਵਿਕਸਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਹੀ ਨੀ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਢਾਹ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਢੰਡ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਕੁਰਸੀ' ਵਿਚ ਸਮਰਾਜ ਦੀ ਬਸਤੀ ਬਣੇ ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹਸਤੀ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਕਿੱਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਚਕਨਾਚੂਰ ਹੋ ਗਏ ਨੂੰ ਅਰਜਨ

ਅਮਲੀ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਜੁਗਤ ਨਾਲ ਦੱਸਦਾ ਹੈ: “ਬਸ ਕੁਸ਼ ਚਿਰ, ਬਾਉ ਜੀ! ਫੇਰ ਲੈਟ ਸਪੀਕਰ ਚੱਲ ਪਏ। ਆਦਮੀਆਂ-ਤੀਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਚੱਲ ਪਈਆਂ, ਕੰਨ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਲੁੱਚੇ ਗੀਤ, ਨਚਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਨੱਚਦੀਆਂ ਤੀਮੀਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਸੰਗ ਈ ਬਲਾ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਈ ਐ। ਸਾਰੀ ਉੱਧਰ ਨੂੰ ਉਲਟ ਗਈ।”

ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਾੜਾ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਪਸੀ ਦਵੰਦ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਵੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਸ਼ਰਮ-ਹਯਾ, ਇੱਜ਼ਤ ਮਾਣ, ਪਿਆਰ, ਹਮਦਰਦੀ ਆਦਿ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣ ਆਮ ਹੀ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪੱਛਮੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਡੁੱਬੀ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਮਸ਼ੀਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭਾਵ ਨਹੀਂ, ਜਜ਼ਬਾਤ ਨਹੀਂ, ਦੁੱਖ-ਦਰਦ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਨਹੀਂ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਸਾਂਝੇ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ। ‘ਦਲਦਲ’ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਭਾਈਆ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਨਾਲ ਦਿਲ ਦਾ ਬੇਝ ਹਲਕਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦਾ ਬੇਟਾ ਇਸ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅਣਭਿੰਨ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ: “ਜਾਹ ਹੁਣ ਸੌ ਜਾਂ ਭਾਈਆ ਭਲਕੇ ਮੈਂ ਕੰਮ ’ਤੇ ਲੱਗਣੇ ਬੱਸ ਸਵੇਰੇ ਸੂਟ-ਬੂਟ ਕੱਸ ਕੇ ਆ ਬਹਿਨਾ ਏਥੇ। ਢਿੱਡ ’ਚ ਅੱਡ ਗੋਲਾ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦੇ ਕੋਈ ਜੂਨ ਐ ਸਾਲੀ।”

‘ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ’ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕਰਾਮਾਤ ਆਪਣੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਕਲੱਬਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਨੀ ਪੀਣੀ, ਜੂਆ ਨੀ ਖੇਡਣਾ ਪਰ ਮੁੰਡੇ ’ਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁੰਡੇ ’ਤੇ ਹੱਥ ਚੁੱਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੰਡਾ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਕੋਈ ਸ਼ਰਮ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਹ ਬਰਾਬਰ ਹੱਥ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ’ਤੇ ਉਹ ਦੁਖੀ ਤੇ ਮਾਯੂਸ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦਾ ਗੁੱਬ-ਗੁਲਾਟ ਕੱਢਦਾ ਹੈ।

“ਸਤਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਏ। ਪਰ ਹਰਾਮਜ਼ਾਦਾ ਨਾ ਹੋਇਆਂ ਵਰਗਾ.... ਨਾ ਹੋਇਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਭੈੜਾ। ਮੇਰੇ ਜਿਗਰ ਦਾ ਫੇੜਾ

ਏਂ। ਬਾਸਟਰ...।”

ਰਘੁਬੀਰ ਢੰਡ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਵੀ ਚੇਤੰਨ ਹੈ ਕਿ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵੱਖਰਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਨਸਲਵਾਦ ਨਾਲ ਜੂਝਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਬਚੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਲ ਉਮਰੇ ਹੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਘਿਨੋਨੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਹਰਲਾ ਦੇਸ਼ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਲਕ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਰਹਿਣ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲੜਨਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਪਾਲ ਕਾਲੜਾ ਰਘੁਬੀਰ ਢੰਡ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

“ਢੰਡ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਪਾਤਰ ਹਾਵੀ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਨਸਲਵਾਦ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਕਮਰਿਆਂ, ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲੁਕਦੇ ਬਲਕਿ ਸੜਕਾਂ ’ਤੇ ਆ ਕੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ (ਉਸ ਪਾਰ) ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਨੀਤ ਨਸਲਵਾਦ ਨਾਲ ਜੂਝ ਰਿਹਾ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਇਹ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਪਾਤਰ ਹੈ।”⁶

ਰਘੁਬੀਰ ਢੰਡ ਉਦਰੇਵਾਂ, ਭੂ-ਹੋਰਵਾ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਹੰਢਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਜੜ’ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੇਗਾਨੀ ਧਰਤੀ ’ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਰੇਵਾਂ ਜਾਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਥਿਤੀ ਉਦੋਂ ਬੜੀ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਜਾਪਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ‘ਜੜ’ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਸਾਈ ਬਾਬਾ ਵਲੈਤੋਂ ਆਏ ਨੰਦੂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ:

“ਨੰਦੂ ਉੱਧਰ ਵਲੈਤ ’ਚ ਮੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ?”

“ਨਈਂ ਸਾਈ ਬਾਬਾ” ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।”

“ਫੇਰ ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਦੇ ਨੇ?” ਉਸਨੇ ਕੁੱਝ ਹੈਰਾਨ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ। “ਬਸ ਇਕ ਬਕਸੇ ’ਚ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਪਹੀਆਂ ’ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦੇ ਨੇ। ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਭਸਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ” ਮੈਂ ਆਖਿਆ, ਉਹ ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ ਤੇ ਫਿਰ ਸਿਰ

ਹਿਲਾ ਬੋਲਿਆ, “ਏਹ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕੁਸ਼ ਨੀ। ਜੇ ਮੁਲਕ ਆਪਣਾ ਨੀ ਤਾਂ ਮੜੀਆਂ ਤਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਨੇ। ਆਏਂ ਤਾਂ ਫਿਰ ਜੜ੍ਹ ਹੀ ਪੱਟੀ ਜਾਂਦੀ ਐ ਬੰਦੇ ਦੀ।”

ਓਪਰੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਵਸਦੇ ਇਹ ਲੋਕ ਓਪਰੇਪਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹਰ ਪਲ ਹੰਢਾਉਂਦੇ ਹਨ। ‘ਅੱਕ’ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰ ਦੇਸ ਰਾਜ ਤੇ ਚੈਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਜੁਆਨੀ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਓਪਰੀ ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਵਿਚ ਗਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਮਾਂ ਆਉਣ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਧੀਆਂ-ਪੁੱਤਰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਨੈਕਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਭੈੜਾ ਵਰਤਾਓ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਉਦਾਸ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਵਾਪਸ ਪਰਤਣ ਲਈ ਤਾਂਘਦੇ ਹਨ। ਰਘੁਬੀਰ ਢੰਡ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਪਰਵਾਸੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਗਏ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਪੱਛਾਂ ਦੇ ਲਿਸ਼ਕਾਇਆਂ ਨਾਲ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਬਦਲ ਗਈਆਂ ਹਨ। ‘ਸੱਪ ਦੀ ਅੱਖ’ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹੋ ਸਥਿਤੀ ਪੇਸ਼ ਹੈ, ‘ਸੱਪ ਦੀ ਅੱਖ’ ਦਾ ਤਾਰਾ ਨਵੀਂ-ਨਵੀਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਆਈ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੁੜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਮਟਕ-ਮਟਕ ਨਹੀਂ ਤੁਰਦੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹੀ ਤਾਰਾ ਵੀਕ ਅੰਡ 'ਤੇ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਲਿਆਂਦੇ ਪੱਛਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਕਰੰਸੀ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਜੋੜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਖ਼ਰੀਦੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਖੇਤ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਘੁੰਮ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਬਾਰੇ ਖ਼ੁਦ ਰਘੁਬੀਰ ਢੰਡ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ,

“ਪੱਛਾਂ ਦੇ ਲਿਫ਼ਾਫ਼ੇ ਬਦਲੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਮੁਕ-ਜੁੱਧ ਵਿਚ ਤਾਰੇ ਦੀ ਹਾਰ ਬੁਰਜ਼ੂਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਅੱਗੇ ਸਾਮੰਤੀ ਸੋਚ ਦੀ ਹਾਰ ਹੈ।”⁷

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢੰਡ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮਸਲੇ ਜਿਵੇਂ ਭੂ-ਹੋਰਵਾ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਟਕਰਾਓ, ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜਾ, ਨਸਲੀ

ਵਿਤਕਰਾ, ਪਰਾਏਪਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਆਦਿ ਬੜੇ ਡੂੰਘੇਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ। ਰਘੁਬੀਰ ਢੰਡ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਹਿਣ ਦੀ ਕਲਾ ਵੀ ਬਾਕਮਾਲ ਦਰਜੇ ਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਦਵੇਸ਼ਵਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਚਿੰਤਕ ਕਹਾਣੀਕਾਰ : ਰਘੁਬੀਰ ਢੰਡ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਰਘੁਬੀਰ ਢੰਡ ਪੰਜਾਬੀ ਕਥਾ-ਜਗਤ ਦਾ ਇਕ ਚਿੰਤਕ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਰਹਿਤਲ, ਪਰਵਾਸੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਡੂੰਘੇਰੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੂਝ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਢੰਡ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਆਧਾਰ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਢੰਡ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚਲਾ ਇਹ ਪੱਖ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਲਾਤਮਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।⁸

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਪਰਵਾਸ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2005, ਪੰਨਾ 89
2. ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਮੁੱਲ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ, ਪੰਨਾ 11
3. ਮੋਹਨ ਭੰਡਾਰੀ (ਸੰਪਾ.) ਡਾ. ਰਘੁਬੀਰ ਢੰਡ ਸਿਮਰਤੀ ਗ੍ਰੰਥ, 1993, ਪੰਨਾ 67
4. ਡਾ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਇਕ ਸਦੀ ਇਤਿਹਾਸਮੂਲਕ ਪ੍ਰਵਚਨ, 2002, ਪੰਨਾ 142
5. ਮੋਹਨ ਭੰਡਾਰੀ (ਸੰਪਾ.) ਡਾ. ਰਘੁਬੀਰ ਢੰਡ ਸਿਮਰਤੀ ਗ੍ਰੰਥ, ਕੁਰਸੀ: ਪ੍ਰਵਚਨ ਤੋਂ ਪਾਠ ਤੱਕ (ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਿਰਸਾ, 1993, ਪੰਨਾ 181
6. ਉਹੀ, ਢੰਡ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ

- ਚੇਤਨਾ, ਰਵਿੰਦਰ ਪਾਲ ਕਾਲੜਾ, ਪੰਨਾ 207
 7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 212
 8. ਉਹੀ, ਚਿੰਤਕ ਕਹਾਣੀਕਾਰ : ਰਘੁਬੀਰ ਢੰਡ (ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਦਵੇਸ਼ਵਰ), ਪੰਨਾ 201

ਖੋਜਾਰਥੀ,
 ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।
 98783-34135

ਪੁਆਧੀ ਕਵਿਤਾ

ਚਰਨ ਪੁਆਧੀ

ਭੁੱਲਿਆ ਮਾਂ ਬੋਲ ਮਾੜਾ

ਖੇਲੁਣਾ ਜੇ ਤਾਂਸ ਮਾੜਾ, ਖੇਤ ਗੱਭੈ ਬਾਂਸ ਮਾੜਾ।
 ਰੁਕਣਾ ਜੇ ਸਾਂਸ ਮਾੜਾ, ਘਾਟੇ ਮਾ ਲਿਆਮਦਾ।

ਚੂਕ ਰਿਹਾ ਗੱਡਾ ਮਾੜਾ, ਰਸਤੇ ਮਾ ਖੱਡਾ ਮਾੜਾ।
 ਗੱਔ ਗੱਭੈ ਅੱਡਾ ਮਾੜਾ, ਜਮਾ ਨੀ ਸੁਹਾਮਦਾ।

ਗਮਾਂਢ ਮਾ ਬੈਰ ਮਾੜਾ, ਘਰਾਂ ਐਰ ਗੈਰ ਮਾੜਾ।
 ਬਿਚਲਿਆ ਸਕੈਰ ਮਾੜਾ, ਮਾੜਾ ਈ ਤਕਾਮਦਾ।

ਪੀਣਾ ਜੇ ਛਰਾਬ ਮਾੜਾ, ਖਾਣਾ ਜੇ ਕਬਾਬ ਮਾੜਾ।
 ਓਪਰਾ ਛਬਾਬ ਮਾੜਾ, ਨਰਕ ਮਾ ਪੁੰਚਾਮਦਾ।

ਬੱਧ-ਘੱਟ ਤੇਲ ਮਾੜਾ, ਸਿਆਣਿਆਂ ਗੈਲ ਮਖੈਲ ਮਾੜਾ।
 ਭੁੱਲਿਆ ਮਾਂ ਬੋਲ ਮਾੜਾ, ਧਰਤੀ ਗੈਲ ਲਾਮਦਾ।

ਫਸਲਾਂ ਨੂੰ ਸੇਕਾ ਮਾੜਾ, ਘੱਗਰ ਮਾ ਰੋਕਾ ਮਾੜਾ।
 ਪੁਆਧੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਕਾ ਮਾੜਾ, ਤਬਾਹੀਆਂ ਲਿਆਮਦਾ।

ਅਰਨੈਲੀ ਭਾਈ ਜੀ ਕੀ,
 ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ-ਕੈਥਲ (ਹਰਿਆਣਾ)
 99964-25988

ਮੇਰੀ ਮਿਹਨਤ

ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਰੋੜੀ

ਕੀ ਹੋਇਆ ਸੂਰਜ ਛਿਪਿਆ ਜੇ
 ਹਾਲੇ ਤਾਂ ਰਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ।
 ਕੀ ਹੋਇਆ ਟੁੱਟ ਗਏ ਕੁੱਝ ਸੁਪਨੇ
 ਉੱਠਣ ਦੀ ਆਸ ਬਾਕੀ ਹੈ।
 ਤੂੰ ਸਮਝੀ ਨਾ ਮੈਂ 'ਕੱਲ੍ਹਾ ਹਾਂ
 ਹਾਲੇ ਸੰਸਾਰ ਬਾਕੀ ਹੈ।
 ਮੈਂ ਹਾਲੇ ਪੱਥਰ ਨੀ ਹੋਇਆ
 ਮੇਰੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ।
 ਜੇ ਬਾਰਿਸ਼ ਨਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਕੀ
 ਪਾਣੀ ਅੱਖੀਆਂ 'ਚ ਬਾਕੀ ਹੈ।
 ਕੀ ਹੋਇਆ ਰੁੱਤ ਜੇ ਪਤਝੜ ਦੀ
 ਹਾਲੇ ਤਾਂ ਸਾਉਣ ਬਾਕੀ ਹੈ।
 ਕੀ ਹੋਇਆ ਸੂਰਜ ਅੱਗ ਵਰਦਾ
 ਕੀ ਠੰਡੀ ਰਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ।
 ਵਕਤ ਦੀ ਕਦਰ ਜੇ ਨਾ ਹੋਈ
 ਤਾ ਹੋਈ ਹਾਰ ਬਾਕੀ ਹੈ।
 ਮੇਰੀ ਮਿਹਨਤ ਨਹੀਂ ਰੁਕਣੀ
 ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਾਹ ਬਾਕੀ ਹੈ।

ਪਿੰਡ ਤੇ ਡਾਕ-ਰੋੜੀ,
 ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ-ਸਿਰਸਾ (ਹਰਿਆਣਾ)-125201
 98963-95004

ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ

ਡਾ. ਗਗਨਦੀਪ ਸਿੰਘ

ਇਹ ਇਕ ਹੈਰਾਨਕੁਨ ਸੱਚਾਈ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਅੰਦਰ ਹੋਏ ਕੁੱਲ ਟਕਰਾਅ/ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲਗਭਗ ਪੰਜਾਹ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਾਰਨ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹੀ ਰਹੇ

ਹਨ। ਇਉਂ ਇਸ ਤੱਥ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਦਾਅਵੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਰਥਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਹਾਂ ਇਸਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਵੀ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਾਂ, ਇਸਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਉਂ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿੱਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿੱਚ ਜੜ੍ਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਵਜੋਂ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਪਛਾਣ ਲਈ ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਲਹਿਰ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਸਮਾਜ ਲਈ ਇਕ ਉਮੀਦ ਅਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਸਦਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਖੋਜ ਪੱਤਰ

ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਚਲੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਚਾਨਣ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਕਦਮ ਵਜੋਂ ਦੇਖਣ ਲਈ ਉਪਰੋਕਤ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਸਾਰਥਿਕ ਹੋਵੇਗੀ।

ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਅਜੋਕੇ ਸਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚੌਖਟੇ ਦਾ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵਿਦਵਾਨ Will Kymlicka ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰ Multicultural citizenship: A Liberal theory of minority rights ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਅਗਲੀ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਛੇੜਨ ਵਾਲਾ ਵਿਦਵਾਨ Bhikhu Parekh ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ Rethinking Multiculturalism ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਹੁਣ ਕੋਈ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਜਾਂ ਇਕ ਕੌਮ ਜਾਂ ਇਕ ਨਸਲ ਦਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਬਲਕਿ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਕੌਮੀ, ਨਸਲੀ, ਜਾਤੀਗਤ, ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਗਲੋਬਲੀ ਵਰਤਾਰਾ ਬਣ ਜਾਣ ਸਦਕਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ, ਧਰਮਾਂ, ਨਸਲਾਂ, ਜਾਤੀਆਂ, ਕੌਮਾਂ ਜਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਪਲੇਟ ਫਾਰਮ 'ਤੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਵਿਚਰਨ ਸਦਕਾ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ (Cultural Hybridity), ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਲੀਨੀਕਰਨ (Cultural assimilation), ਸਵੈ-ਪਛਾਣ (Self identity) ਆਦਿ ਮਸਲੇ ਉੱਭਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮਸਲੇ ਹੋਰ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਗਲੋਬਲੀ ਵਰਤਾਰਾ ਬਣ ਜਾਣ ਸਦਕਾ ਕੈਨੇਡਾ, ਅਮਰੀਕਾ, ਇੰਗਲੈਂਡ, ਆਸਟਰੇਲੀਆ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਨੂੰ ਇਕ ਨੀਤੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਰਥਨ ਦਿੰਦਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਨਿਰੋਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਵੀ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਬਾਕੀ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਦਾ ਨਾਮੋ-ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਾਂ ਇੰਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਬਾਕੀ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉੱਥੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਹਿਰੋਂਦ ਜ਼ਰੂਰ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੋਂ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਹੀ ਗੱਲ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਦੀ ਤਾਂ ਸਫਲ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ ਉਸੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਐਲਾਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸੀਮਾ ਅੰਦਰ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮੂਹ ਆਪਣੇ ਪੂਰਨ ਅਸਤਿਤਵ ਨਾਲ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਵਿਭਿੰਨ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ, ਧਰਮਾਂ, ਨਸਲਾਂ, ਜਾਤੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਸਮਾਜਕ ਏਕਤਾ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਆਤਮਸਾਤੀਕਰਨ ਜਾਂ ਨਸਲੀ ਵੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਸੈਟਲਮੈਂਟ ਨੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ “Melting Pot” ਦੀ ਥਾਂ “Salad Bowl” ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਐਥਨਿਕ ਸਮੂਹ ਸਮਾਨਤਾ ਸਹਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਣ।

ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਗਲੋਬਲ ਪਰਵਾਸ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਗਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ

ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਮੁਲਕ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਰਾਸ਼ਟਰ-ਸਟੇਟ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਪਾਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਵਿਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗਲੋਬਲ ਪਰਵਾਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਸਿਰਫ ਮੂਲ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਮੁਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜਦੇ ਬਲਕਿ ਬਹੁ-ਨਸਲੀ, ਬਹੁ-ਜਾਤੀ ਸਮੂਹਾਂ, ਪੇਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਰ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਪਾਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਪਾਰ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪਛਾਣ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਅੰਤਰਗਤ ਵੱਖਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਨੇਕ ਅਰਥ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਹੁੰਦੇ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਮਸ਼ਹੂਰ ਅਮਰੀਕੀ ਲੇਖਕ/ਨਿਬੰਧਕਾਰ James Baldwin ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ, “ਹਰ ਚੀਜ਼ ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਵੀ ਬਦਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।” ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਡੇ ਨਾ-ਮੁਖੀ ਰਵੱਈਏ ਦੇ ਬਦਲ ਵਜੋਂ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਆ ਸਦਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਇਕ ਹੀ ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਸਹਿਤ ਵਿਚਰਨ ਵਿਚ ਕਾਰਗਰ ਬਦਲ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਨਤਾ ਸਹਿਤ ਇਕ ਹੀ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਉੱਪਰ ਵਿਚਰਨ ਦੀ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਬਦੋਲਤ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੇਏ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਚਲੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਪਰੇਖੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਨੂੰ

ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਹਿਤ ਅੱਗੇ ਕੀਤੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਰਾਹੀਂ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਪੈਗ਼ਾਮ ਵਜੋਂ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਨਜ਼ਰੀਆ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਤਲਾ ਜਾਂ ਦੂਰ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ, ਜਾਤਾਂ, ਧਰਮਾਂ, ਨਸਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਗੱਲਬਾਤ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀਆਂ ਹੰਗਾਮੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਸੱਚੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਗਲੇ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਇਹ ਮਤਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਪਾਸੇ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸਮਾਨਤਾ ਸਹਿਤ ਸਮਾਜਕ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਉੱਤਮ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਅਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਪੂਰਨ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਦੇ ਦੋ ਟੀਚੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਜੁੱਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਸਾਡੇ ਸਾਥੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਨਿਰਪੇਖ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇਕ ਠੋਸ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਉਪਜਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਲਈ ਹਾਵਰਡ ਸੈਰ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਨ, ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਵਕਾਲਤ

ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਸ ਸੋਚ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਨਜ਼ਰੀਆ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਉਂਦੇ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਸੌੜੀ ਸੋਚ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਬਲਕਿ ਸਮਾਜ, ਆਦਰਸ਼, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਆਦਿ ਨਿਘਾਰ ਵੱਲ ਹੀ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਕ ਪ੍ਰਜਾਤੀ/ਕੌਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਖੁਦ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਚੌਗਿਰਦੇ ਦੇ ਹੀ ਗੁਲਾਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਜਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਸਭ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਇਹ ਸਭ ਸਮਾਜਿਕ/ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਵੀ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗਾ।

ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਦੀ ਅਗਲੀ ਭੂਮਿਕਾ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਹਕੂਮਤਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਣਉੱਚਿਤ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀਆਂ ਅਮਾਨਵੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹਮਾਇਤੀ ਹੈ। ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ, ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਗਿਆਨ, ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ, ਧਾਰਮਿਕ/ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੱਟੜਤਾ ਆਦਿ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਵਹਿਸ਼ੀ ਅਤੇ ਅਨੈਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਵੀ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਖ਼ਤਰਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਕੱਟੜਵਾਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਬਿਆਨਬਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਭਰੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੋੜ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਮੰਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ

ਕਰਦਾ ਅਜਿਹੇ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਉਪਜਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਜਾਤੀਗਤ, ਨਸਲੀ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਦਿ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਬੇੜਨ ਵਿਚ ਕਾਰਗਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕੈਨੇਡਾ, ਅਮਰੀਕਾ, ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਆਦਿ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਨੂੰ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਬਦੌਲਤ ਇੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਦਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਸਰੂਪ ਵਾਲੀਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਵਿਚੋਂ ਆ ਕੇ ਲੋਕ ਵਸੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਇਕ ਹੀ ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਸਹਿਤ ਵਿਚਰ ਵੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਸਲੀ, ਧਾਰਮਿਕ, ਕੌਮੀ, ਜਾਤੀਗਤ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਵਖਰੇਵੇਂ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਸੋਚ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਸਹਿਤ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਉਹ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਪੈਗ਼ਾਮ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਇਕ ਹੀ ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਵਿਚਰਨ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਹਿਤ ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਉਦਾਹਾਰਨ ਵਜੋਂ ਇਕ-ਦੋ ਹਵਾਲੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਲਵਾਂਗਾ:-

ਦੁੱਧ ਦੇ ਮੌਸਮ 'ਚ
ਦੁੱਧ ਦੀ ਗੱਲ
ਅੱਗ ਦੇ ਮੌਸਮ 'ਚ
ਅੱਗ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ
ਮੁਹੱਬਤੀ ਇਨਸਾਨ ਦੀ
ਕੋਈ ਸਰਹੱਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।¹

ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਹੈ ਟੇਨੀ ਤੇ ਕਰਾੜਾਂ ਦੀ ਹੈ ਸੀਤਲੇ,
ਜੱਫੀ ਪਾ ਖੜੋਤੇ ਨੇ ਪਿਆਰੇ ਸਾਊਥਹਾਲ ਦੇ।
ਹਿੰਦੀ, ਪਾਕੀ, ਨੀਗਰੇ, ਸੋਮਾਲੀ, ਫਿਨਲੈਂਡੀਏ,
ਕਿੰਨਿਆਂ ਹੀ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਾਰੇ ਸਾਊਥਹਾਲ ਦੇ।²

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਈਜ਼ਨ (ਹਾਈਕੂ ਲੇਖਕ) ਮੋਹਨ ਗਿੱਲ ਆਪਣੇ ਹਾਈਕੂ ਸੰਗ੍ਰਹਿ “ਤੂਲ ਤੁਪਕੇ” ਅੰਦਰ ਇਕ ਹਾਈਕੂ ਰਾਹੀਂ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਅਭੀਵਿਅਕਤ ਕਰਦਿਆਂ ਦੋ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕੌਮਾਂ, ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ, ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਨਸਲਾਂ, ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਬੋਲੀਆਂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਕੋ ਤਲਾਅ ਅੰਦਰ ਸਮਾਨਤਾ, ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਸਹਿਤ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਇਕੱਠਿਆਂ ਨਹਾਉਂਦਿਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਉੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤਾਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੀ ਹਨ, ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ/ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵੀ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

ਚਿੱਟਾ ਬੱਚਾ
ਕਾਲਾ ਬੱਚਾ
ਇਕੋ ਤਲਾਅ ਨਹਾਉਂਦੇ।³

ਉਪਰੋਕਤ ਉਦਾਹਾਰਨਾਂ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਅਤੇ ਮੋਹਨ ਗਿੱਲ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਹਨ। ਕੈਨੇਡਾ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੈਨੇਡਾ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸਫਲ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦੀ ਮੁਲਕ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ, ਕੌਮਾਂ, ਨਸਲਾਂ, ਜਾਤੀਆਂ, ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸਮਾਨਤਾ ਸਹਿਤ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਉੱਪਰ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਨਤਾ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਜਾਤ, ਧਰਮ, ਨਸਲ, ਕੌਮ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਦਿ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਵਿਤਕਰੇਬਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦੀ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਵੀ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਅੱਜ ਉੱਥੇ ਦੋ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਉਦਾਹਾਰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ

ਉਦਹਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਅਮਰੀਕਾ ਜਾ ਵਸੇ ਮਰਹੂਮ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਸਾਥੀ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਦੀ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਨ, ਜਿੱਥੇ ਜਾਤੀਗਤ ਦੰਗੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਮਰੀਕਾ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲ “Melting Pot” ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਇਕੋ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਪਿੱਛੇ ਉਸਦਾ ਮਕਸਦ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੂ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਮਨਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਮਾਰਟਿਨ ਕਿੰਗ ਲੂਥਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਿਰੋਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਕਈ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅੰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੀ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਉਹ (ਮਾਰਟਿਨ ਕਿੰਗ ਲੂਥਰ) ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿੱਢਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਲਈ ਉਹ “Salad bowl” ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਵੇਂ ‘ਸਲਾਦ ਦੇ ਕਟੋਰੇ’ ਵਿਚ ਸਲਾਦ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਟੁਕੜੇ ਦਾ ਰੰਗ, ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਸੁਆਦ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਹਰ ਧਰਮ, ਹਰ ਨਸਲ, ਹਰ ਰੰਗ, ਹਰ ਕੌਮ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚਲੀ ਸਮਾਨਤਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਵੀ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸਹੀ ਮਾਇਨਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਰਕ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਲੰਮੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਵੀ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਨੂੰ ਇਕ ਨੀਤੀ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਦੌਲਤ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਲਦ ਹੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਉਂ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਇਕ ਅਜਿਹਾ

ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਧਰਮ, ਨਸਲ, ਜਾਤ, ਕੌਮ, ਰਾਸ਼ਟਰ ਆਦਿ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕੇਵਲ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਸੀ ਜਿਸ ਅੰਤਰਗਤ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਨਸਲੀ ਆਦਿ ਵਖਰੇਵੇਂ ਅੱਖੋਂ ਪਰੇਖੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਦੀ ਆਮਦ ਇਕ ਸੁੱਭ ਸ਼ਗਨ ਵਜੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉੱਪਰ ਵਰਣਿਤ ਚਰਚਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਪੈਗ਼ਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭੀਤਰ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਇਹ ਆਪਣੇ ਇਸ ਗੋਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਉਂ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਲੈਂਦੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿੱਖਦੇ ਹਾਂ ਉੱਥੇ ਅਸੀਂ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਇਹ ਅਤੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਮੇਢੇ ਨਾਲ ਮੇਢਾ ਜੋੜ ਖੜ੍ਹੀਏ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਬਣਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਈਏ। ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ’ਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਨੂੰ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੇ ਮਾਅਨੇ ਬਦਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵ ਹੀ ਇਕ ਪਿੰਡ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗਲੋਬਲ ਪਰਵਾਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਫੈਲਾਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕਰਦਿਆਂ ਸਭ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਿਵਸ ਉੱਪਰ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਸਹਿਤ ਵਿਚਰਨ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸਨੇਹ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਉਮੀਦ

ਆਪ ਸਭ ਪਾਸੋਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਪੇਪਰ ਦਾ ਅੰਤ ਜਪਾਨ ਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਪਰਮਿੰਦਰ ਸੋਢੀ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਕਾਵਿ-ਪੰਕਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ:-

ਜਪਾਨ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਆਇਆ ਮਿੱਤਰ ਕਰੋ

‘ਹੁਣ ਤੇਰਾ ਮੇਰਾ ਦੇਈਏ ਛੱਡ’

ਸ਼ਾਇਰ ਬੋਧੀ ਜ਼ੇਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ।⁴

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਛਾਵਾਂ ਤੇ ਪਰਛਾਵੇਂ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2007, ਪੰਨਾ ਨੰ. 24
2. ਸਾਥੀ ਲੁਧਿਆਣਵੀ, ਕਦੇ ਸਾਹਿਲ ਕਦੇ ਸਮੁੰਦਰ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2007, ਪੰਨਾ ਨੰ. 30
3. ਮੋਹਨ ਗਿੱਲ, ਤੂਲ ਤੁਪਕੇ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2009, ਪੰਨਾ ਨੰ. 27
4. ਪਰਮਿੰਦਰ ਸੋਢੀ, ਇਕ ਚਿੜੀ ਤੇ ਮਹਾਂਨਗਰ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2002, ਪੰਨਾ ਨੰ. 24

ਪਿੰਡ-ਸੰਧੂ ਖੁਰਦ, ਤਹਿਸੀਲ-ਫੂਲ,
ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ-ਬਠਿੰਡਾ, (ਪੰਜਾਬ)- 151106
78885-12802

ਤੁਹਾਡੇ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਹਰ ਨਵੀਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨੂੰ
ਤਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ 'ਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ
ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਂਦੇ ਹਨ,
ਫਿਰ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ
ਫਿਰ ਮੰਨਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

(ਸੁਆਮੀ ਵਿਵੇਕਾ ਨੰਦ)

ਕਵਿਤਾ

ਰਘਵੀਰ ਸਿੰਘ

ਮੇਰੇ ਦੇਸਤ ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ,
ਜਿਦਾਂ ਤੁਸੀਂ ਸੋਚਦੇ ਹੋ, ਜੇ ਮੈਂ ਓਦਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ।

ਤੁਹਾਡੀ ਸੋਚ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ,
ਹੋਰਾਂ 'ਤੇ ਤਿੱਖੇ ਬਾਣ ਤਾਣਦਾ।
ਸਭ ਦੇ ਔਗੁਣ ਛਾਣਦਾ
ਤਾਹੀਂ ਸਨੇਹ ਤੇਰੇ ਨੂੰ ਮਾਣਦਾ।

ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰੀਂ ਦੇਸਤ,
ਜੇ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਆਸ 'ਤੇ ਖਰਾ ਨਾ ਉਤਰ ਸਕਾਂ।
ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਦਰ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ,
ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਦਾ ਆਪਣਾ ਰੰਗ ਹੈ।
ਵਿਗਸਣ ਤੇ ਮੌਲਣ ਦਾ ਆਪਣਾ ਢੰਗ ਹੈ।

ਜੇ ਸਿੰਬਲ ਸਰਾਇਰਾ ਰੁੱਖ ਹੈ,
ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਫਲ ਫਿੱਕੇ ਹੋਣ ਦਾ ਦੁੱਖ ਹੈ।
ਪਰ ਨਿਕੜੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵੀ ਆਪਣਾ ਤਾਣ ਹੈ,
ਸੁਰਾਂਧਤ ਹੋ ਕਿਆਰੀ ਮਹਿਕਾਣ ਦਾ ਮਾਣ ਹੈ।

ਰਘਵੀਰ ਛੱਡ ਹਉਮੈ ਤੂੰ, ਜਾਣ ਦੇ,
ਯਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰੰਗ ਮਹਿਕਾਣ ਦੇ।
ਉਹ ਯਾਰ ਤੇਰੇ ਤੂੰ ਯਾਰ ਦਾ,
ਹੋਵੇਗਾ ਉੱਚਾ ਜੇ ਤੂੰ ਹਾਰਦਾ।

ਮਕਾਨ ਨੰ.1186,
ਸੈਕਟਰ-19, ਪੰਚਕੂਲਾ
98768-32343

ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਦਾ ਸਥਾਨ

ਕਰਮਜੀਤ ਕੌਰ

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ, ਗਿਆਨ ਦੇ ਫੈਲਾਓ, ਸੰਚਾਰ ਦੇ

ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਤੇ ਸੂਚਨਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਜਿਸ ਨਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਸਥਾਪਤ ਸੱਚ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਮਿੱਥਾਂ ਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਬਦਲ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦੇਖਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੌਰਾਨ 20 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਖੀਰਲੇ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਨੂੰ 'ਨਵੀਨ', 'ਸਮਕਾਲੀ' ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਕਾਲ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਤਿੰਨ ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਤੈਅ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸਤਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਬਹੁਤ ਧੀਮੀ ਸੀ।

ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸਤਾ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰੂਪਾਕਾਰ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਅਪਣਾਇਆ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗ ਭਰਕੇ ਨਵੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵੱਲ ਤੋਰਿਆ। ਇਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ, ਪੀਰ ਫਜ਼ਲ, ਸ਼ਾਹ ਗੁਜਰਾਤੀ, ਫਕੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਫਕੀਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਿਰਜਣਾ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਬਲ ਤੇ ਨਵੀਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਬਦੀਲੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿੰ. ਤਖਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦੇਵ ਨਿਰਧਨ, ਅਜਾਇਬ ਚਿੱਤਰਕਾਰ, ਸੁਰਜੀਤ ਰਾਮਪੁਰੀ, ਕੰਵਰ ਚੌਹਾਨ, ਸ.ਸ. ਮੀਸ਼ਾ,

ਦਵਿੰਦਰ ਜੋਸ਼, ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਆਨੰਦ, ਡਾ. ਜਗਤਾਰ, ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਤਰਵਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋਆਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਕਾਵਿ ਮੁਹਾਵਰਾ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੌਥੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਦੇਸੀ, ਡੀ.ਆਰ. ਧਵਨ, ਸੁਲੱਖਣ ਸਰਹੱਦੀ, ਮੱਖਣ ਕੁਹਾੜ, ਸੁਲੱਖਣਮੀਤ, ਹਰਭਜਨ ਹਲਵਾਰਵੀ, ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ, ਡਾ. ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਨੇਟ, ਰਾਬਿੰਦਰ ਮਸਰੂਰ, ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, ਬਰਜਿੰਦਰ ਚੌਹਾਨ, ਲਖਵਿੰਦਰ ਜੌਹਲ, ਜਸਵਿੰਦਰ, ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ, ਹਰਜਿੰਦਰ ਕੰਗ, ਪ੍ਰੋ. ਜਸਪਾਲ ਘਈ, ਵਿਜੇ ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਗੁਰਤੇਜ ਕੁਹਾਰਵਾਲਾ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਣੀ ਹੋ ਕੇ ਚੱਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸਾਫ਼ ਝਲਕਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬਾਹਰਲੇ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਵੀ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ, ਸਮੇਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਖੰਡ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਉੱਪਰ ਵੀ ਨਿਧੜਕ ਹੋ ਕੇ ਕਲਮ ਉਠਾਈ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰੇ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇੰਝ ਹੀ ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਦਾ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਦੌਰ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਕਰਣ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹੀ ਸਾਂਝ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤਕਰੀਬਨ ਢਾਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਫੈਲਿਆ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਢਾਈ

ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਰਚੀ ਗਈ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਨੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ‘ਚੁੱਪ ਦੇ ਖਿਲਾਫ (ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ) (1998), ‘ਚੁੱਪ ਨਦੀ ਤੇ ਮੈਂ’ (ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ) (2005), ‘ਚੁੱਪ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰ’ (ਸਫਰਨਾਮਾ) (2005), ‘ਚੁੱਪ ਜਿਹਾ ਸੰਵਾਦ’ (ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ) (2016) ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਗਈ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਤੇ ਉਭਾਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ।

ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸਥਾਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਲੱਖਣ ਹਸਤਾਖਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਨਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਥਾਂ ਖੜ੍ਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਰਾਹੀਂ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਦਾ ਚੇਤੰਨ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਕਵੀ ਹੈ। ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਤੇ ਮਾਸਿਕ ਰਸਾਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਉਭਰ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਰੂ-ਬੂ-ਰੂ ਹੋਇਆ ਕਵੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ। ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਨੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਦੇਸ਼ਾਂ-ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੁਸਤਕ ਮੇਲੇ ਲਗਵਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੇ। ਉਹ 2004-05 ਤੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਕੈਨੇਡਾ, ਅਮਰੀਕਾ, ਆਸਟਰੇਲੀਆ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਪੁਸਤਕ ਮੇਲੇ ਲਗਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਭਰ ਕੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਰੂ-ਬੂ-ਰੂ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਮੋਹ ਅਤੇ

ਫਿਰ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ, ਰਸਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਕੇ ਅਤੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਰਚੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਹਾਣ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਿਖਤ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ ਜੋ ਪਾਠਕਾਂ ਅਤੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕੀਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਮੌਲਿਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਰਾਹੀਂ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹਿਆ। ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗੀਤਕ ਰੰਗ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਸਮਾਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹਾਈ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਿਆਨਿਆ ਸਗੋਂ ਮਨ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਕਲਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਕਾਵਿ ਵੰਨਗੀ-

“ਚਿਹਰਿਆਂ ਤੇ ਉਕਰਿਆ ਸਭ ਪੜ੍ਹ ਲਵਾਂ

ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਣਦਾ।”¹

ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਗਾਸੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਰੰਗ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਮੀਰ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਉਸਾਰੂ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਹੈ।”²

ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਆਤਮ ਦੀ ਪਛਾਣ, ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਪਰਥਾਏ ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ, ਨਿਰੰਤਰ ਬਦਲਦੀ ਵਿਗਸਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ, ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ, ਸਮਿਆਂ ਦੀ ਚੁੱਪ-ਚੁੱਪ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਹਲਫਨਾਮਾ, ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਮੁਹੱਬਤ ਦਾ

ਅਹਿਸਾਸ, ਸਮਾਜਿਕ ਤਣਾਉ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਚੁੱਪ ਦੇ ਖਿਲਾਫ (1998) ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਇੱਕ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰ ਵਜੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚੁੱਪ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣਾ ਸ਼ਾਇਰ ਦਾ ਅਦਬੀ ਤੇ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੈ। ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਮਰੂਮ ਨੂੰ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਬੋਲ ਜਾਂ ਸੁਰ ਦੀ ਰਮਜ ਭਰਪੂਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਤੋੜਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਸਾਏ ਵਿੱਚ ਛੁਪਾ ਦੇਣ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਨਕਾਰਦਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖੁਦ ਵੀ ਅਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰ ਬਣ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਚੁੱਪ ਨਾਲ ਸਹਿਜ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚੁੱਪ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਹੋਕਾ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੋਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਇੰਝ ਕਰਦੇ ਹਨ-

“ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦੈ, ਤੂੰ ਐ ਦਿਲਾ ਚੁੱਪ ਦੇ ਖਿਲਾਫ।

ਸਿਰਜਣੈ ਤਾਂ ਸਿਰਜ ਕੇਈ, ਸੁਰ ਜ਼ਰਾ ਚੁੱਪ ਦੇ ਖਿਲਾਫ।”³

‘ਚੁੱਪ ਦੇ ਖਿਲਾਫ’ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹਾਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਿਆਸਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜੀ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਚੇਤੰਨ ਹੋ ਕੇ ਵਾਚਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਿਆਸਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਬਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬੀਮਾਨਦਾਰੀ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਸਤ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭੰਡਦਾ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ:

“ਨਿਰਾਲੀ ਸ਼ਾਨ ਹੈ ਇਸ ਮੁਲਕ ਦੀ ਜੇ ਹਰ ਭਲਾ ਮਾਣਸ,

ਸਵੇਰੇ ਉੱਠ ਕੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਵੇਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।”⁴

ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਤ ਹਵਾ, ਸ਼ੇਰ, ਘੁਟਨ ਤੇ ਸਾਹਾਂ 'ਚ ਪਸਰੀ ਚੁੱਪ 'ਤੇ ਕਟਾਖਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਚੇਤ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਚੇਤੰਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ-

“ਹਰ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ੇਰ, ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਨ ਹੀ ਫੈਲਾ ਕੇ ਅਸੀਂ,
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਬਦ-ਤੋਂ-ਬਦਤਰ ਦੋਸਤੋ।”⁵

ਚੁੱਪ ਨਦੀ ਤੇ ਮੈਂ-ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ਜੋ 2005 ਵਿੱਚ ਛਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਤੀਸ਼ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਪਰਪੱਕਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਚੈਤਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਚੁੱਪ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਚੁੱਪ ਰਹਿ ਕੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਚੁੱਪ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਬੋਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਇਸ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚੋਂ ਲੇਖਕ ਦੀ ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਗਹਿਰਾਈ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ‘ਚੁੱਪ ਨਦੀ ਤੇ ਮੈਂ’ ਵਿੱਚ ‘ਚੁੱਪ’ ਦਾ ਚਿਹਨ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਕੇ ਨਾਲ ਹੋਰਾਂ ਪਾਸਾਰਾਂ ਭਾਵ ਦੇ ਨਵੇਂ ਚਿਹਨਾਂ ‘ਨਦੀ’ ਤੇ ‘ਮੈਂ’ ਵੀ ਚਿਹਨਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਹੈ। ਚੁੱਪ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਲੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਵਾਚ-ਵਿਵੇਚ ਕੇ ਗੁਲਾਟੀ ਨੂੰ ਨਦੀ (ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ) ਤੇ ਮੈਂ (ਸਵੈ) ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅੰਤਹੀਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਸਤੀਸ਼ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਮੂਲ ਕੁੰਜੀ ਨਦੀ ਤੇ ਚੁੱਪ ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ-

“ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ, ਸੰਦਲੀ, ਨੀਲੀ, ਸੁਨਹਿਰੀ ਹੈ।

ਨਦੀ ਦੀ ਤੋਰ ਦੱਸ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਗਹਿਰੀ ਹੈ।”⁶

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਚੁੱਪ, ਨਦੀ ਤੇ ਮੈਂ ਦੇ ਅਰਥ ਸਾਫ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ, ਸੰਦਲੀ, ਨੀਲੀ ਤੇ ਸੁਨਿਹਰੀ ਰੰਗ ਮੌਸਮਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੌਸਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਨਦੀ ਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੰਗ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿੱਚ ਨਦੀ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਤੀਸ਼ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਨਦੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਮਿੱਥ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਨਦੀ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਚੁੱਪ ਨਦੀ ਤੇ ਮੈਂ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦਾ

ਸੰਬੰਧ ਆਤਮਤਾ, ਅੰਤਰਮੁਖਤਾ ਅਤੇ ਅਵਚੇਤਨ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਉਪਰਕੇਤ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਜੇ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕ, ਬਿੰਬ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ, ਮੁਹਾਵਰਾਬੰਦੀ, ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰਥਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਲ ਉਰਦੂ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ।

'ਚੁੱਪ ਜਿਹਾ ਸੰਵਾਦ' ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਦਾ ਤੀਜਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ਜੋ 2016 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀਆਂ 80-90 ਦੇ ਕਰੀਬ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸਮੇਂ ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਦਾ ਚਿਹਨਕੀ ਖੇਤਰ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਚੁੱਪ, ਨਦੀ, ਸ਼ਬਦ, ਪੁਸਤਕਾਂ, ਇਤਿਹਾਸਕ-ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰਾਂ, ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਅਤੇ ਬੂਟਿਆਂ, ਪਿੱਪਲ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਚੁੱਪ ਜਿਹਾ ਸੰਵਾਦ' ਅਜਿਹਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਰ ਚੁੱਪ ਦੇ ਖਿਲਾਫ, ਚੁੱਪ ਜਿਹੀ ਨਦੀ ਵਰਗਾ ਚੁੱਪ ਜਿਹਾ ਸੰਵਾਦ ਕਰਨਾ ਲੋਚਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮੂਹਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ 'ਚੁੱਪ' ਦੇ ਮੈਟਾਫਰ ਰਾਹੀਂ ਇਲਾਕਾਈ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। 'ਚੁੱਪ ਜਿਹੇ ਸੰਵਾਦ' ਪਿੱਛੇ ਉਸ ਦੀ ਨੈਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਸਿਆਸੀ ਸਮਝ ਛੁਪੀ ਹੈ ਜਾਂ ਬੇਬਸੀ? ਬੇਸ਼ੱਕ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸੂਝ ਜਾਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਸ਼ਾਇਰ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚੁੱਪ ਦੇ ਅਰਥ ਲੈ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਾਚਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ-

'ਚੁੱਪ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਵਾਚਦਾ,

ਚੁੱਪ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਮੈਂ ਜੁਬਾਂ ਸੀਤੀ ਨਹੀਂ।"⁷

'ਚੁੱਪ ਜਿਹਾ ਸੰਵਾਦ' ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਗੜ ਰਹੀ ਤਸਵੀਰਕਸ਼ੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ

ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀਆਂ ਮਾਰੂ ਨੀਤੀਆਂ, ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ, ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰੋਕਾਰ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਆਪਣੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਮਾਨਵੀਪੁਣੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਰ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੇਗਲੇ ਚਰਿੱਤਰ, ਮੀਡੀਆ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅੰਗਾਤਮਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਆਤਮ ਮੰਥਨ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਹਸਤੀ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿੱਚ ਉਤਰਕੇ ਹੀ ਸੁਆਲਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਗੋਂ ਸਮਕਾਲ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਦੀ ਨੇਕ ਹੇਠ ਲਿਆ ਕੇ ਬੇਪਰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਜੁਰੱਅਤ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਜਿੱਥੇ ਸਮਕਾਲ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਚੱਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਾਵਿਕ ਮੁਹਾਵਰਾ ਸਿਰਜਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਉਥੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਵਾਕਿਫ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਬਿੰਬਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਵੇਕਲੀ ਥਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਤੀਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਉੱਪਰ ਉੱਚੇ, ਸੁੱਚੇ ਅਤੇ ਸਦੀਵੀਂ ਰਚਨਾਤਮਕ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਉਹ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਤੀਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਉੱਪਰ ਪੂਰੀ ਉਤਰਦੀ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਉਪਰੰਤ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਦਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸਥਾਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵਿਲੱਖਣ ਹਸਤਾਖਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ

ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਇਆ ਬਲਕਿ ਆਪਣੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਇਸ ਸਿਨਫ਼ ਵਿੱਚ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਨਵੇਂ ਰੰਗ ਭਰੇ ਹਨ। ਸਤੀਸ਼ 'ਚੁੱਪ' ਦੇ ਮੈਟਾਫਰ ਰਾਹੀਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ/ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਚ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਰੰਗ ਭਰਦਾ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਸੱਚ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸੱਚ, ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੇ ਵਰਤਾਰੇ ਬਾਰੇ ਸੰਜੀਦਗੀ ਤੇ ਰੋਲ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਭਰਨ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਵਰਤਣ ਦੀ ਜਾਂਚ ਸਤੀਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ, ਚੁੱਪ ਦੇ ਖਿਲਾਫ, ਪੰਨਾ 19
2. ਡਾ. ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਗਾਸੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਸਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ, ਪੰਨਾ 144
3. ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ, ਚੁੱਪ ਦੇ ਖਿਲਾਫ, ਪੰਨਾ 30
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 207
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 81
6. ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ, ਚੁੱਪ ਨਦੀ ਤੇ ਮੈਂ, ਪੰਨਾ 19
7. ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ, ਚੁੱਪ ਜਿਹਾ ਸੰਵਾਦ, ਪੰਨਾ 19

ਪਿੰਡ ਤੇ ਡਾਕ- ਤੁੰਗਵਾਲੀ, ਤਹਿ-ਨਥਾਣਾ
ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ-ਬਠਿੰਡਾ (ਪੰਜਾਬ)-151101
79863-81696

ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ, ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮੱਰਪਣ,
ਜਿਸ ਇਨਸਾਨ 'ਚ ਇਹ ਤਿੰਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ,
ਉਹ ਜਮੀਨ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਅਸਮਾਨ ਛੋਹ ਸਕਦਾ ਹੈ।
(ਮਿਲਖਾ ਸਿੰਘ)

ਗਜ਼ਲ

ਏਕਤਾ ਸਿੰਘ 'ਭੁਪਾਲ'

ਸਾਕੀਆ! ਕੀ ਬੁੱਝ ਸਕੇਗੀ ਤਿਸ਼ਨਗੀ ਅੰਜਾਮ ਤੱਕ?
ਪਿਆਸ ਹੇਠਾਂ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਮਰ ਜਾਏਗੀ ਅੰਜਾਮ ਤੱਕ?

ਨਾ-ਖੁਦਾ ਨੇ ਡੋਬ 'ਤੀ, ਕਸਤੀ ਕਿਨਾਰੇ ਆਣ ਕੇ,
ਕੱਢ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਆਖਰ, ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਅੰਜਾਮ ਤੱਕ।

ਦੇ ਕਦਮ ਚਲ ਕੇ ਹੀ ਬਸ, ਦਮ ਤੋੜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਵਫ਼ਾ,
ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ, ਦੇਸਤੀ ਅੰਜਾਮ ਤੱਕ।

ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਕੀ-ਕੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਰ ਹੋਣਾ ਹੈ ਅਜੇ,
ਲਟਕਦੀ ਸੌ ਵਾਰ ਸੂਲੀ, ਜਿੰਦਗੀ ਅੰਜਾਮ ਤੱਕ।

ਇਸ ਖ਼ਲਿਸ਼ ਨੇ ਵੀ ਜਿਗਰ ਦੇ ਪਾਰ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ ਬਸ,
ਕਾਸ਼! ਕੇਈ ਦੇਖਦਾ, ਦਿਲ ਦੀ ਲਗੀ ਅੰਜਾਮ ਤੱਕ।

ਕੈਦ ਕਤਰੇ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ, ਆਸਮਾਂ ਮੁੱਠੀ ਦੇ ਵਿਚ,
ਬਸ ਇਹੀ ਅੱਜ-ਕਲ੍ਹ ਹੈ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਆਦਮੀ ਅੰਜਾਮ ਤੱਕ।

ਦਰਦ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ, ਚੀਸ਼ ਇਕ ਉੱਠੀ 'ਭੁਪਾਲ',
ਮਰ ਨਾ ਜਾਵੇ ਬੇਬਸੀ ਦੀ, ਬੇਕਸੀ ਅੰਜਾਮ ਤੱਕ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਨਗਰ,
ਨੇੜੇ ਨੈਸਲੇ, ਮੋਗਾ (ਪੰਜਾਬ)
98557-28684

ਆਈ. ਸੀ ਨੰਦਾ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਅੰਤਰ-ਸੰਵਾਦ

ਨਵਜੋਤ ਕੌਰ

ਪਰੰਪਰਾ ਸ਼ਬਦ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ 'Tradition' ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ 'ਰਵਾਇਤ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾ ਸ਼ਬਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ, ਨੇਮਾਂ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਜੋ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਸਾਡੇ ਅਜੇਕੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪਰੰਪਰਾ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਮੁੱਲਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ-ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ, ਆਚਾਰ, ਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਮੱਗਰੀ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।¹

ਪਰੰਪਰਾ ਕਿਸੇ ਇਕਹਿਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਉਪਜ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਮੂਹਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਸਮੂਹ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ, ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਭਾਗ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਸਤ ਵਰਤਾਰੇ ਜਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਰਸਮਾਂ-ਰੀਤਾਂ, ਆਦਤਾਂ, ਰਿਸ਼ਤਾ-ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਦਾ ਤਾਂ ਮੂਲ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਆਦਤਾਂ, ਆਚਾਰ-ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾ

ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੰਦਾਂ ਹੀ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਆਦਤਾਂ ਤੇ ਰੀਤਾਂ, ਆਚਾਰ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਇਹ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਇਉਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਉਪਜਾਏ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਵੈ-ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਮੂਲ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ।²

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਸਥਾਪਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਹੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਅਜੇਕੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹਰ ਖਿੱਤੇ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਵਾਪਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਸਾਡੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸਾਡੀਆਂ ਪਰੰਪਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਪਰਾ ਸਾਡੀਆਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਸਾਡੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਯੁੱਗ ਦੀ ਇਕ ਸਥਾਪਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਾਅ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜੇਕਾ ਮਨੁੱਖ ਮਾਨਵੀ ਭਲਾਈ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਪਰੰਪਰਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਅਪਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜੇਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾਈਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਪਰੰਪਰਕ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਕੀਮਤਾਂ ਸਦੀਆਂ ਬੀਤ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ

ਭਾਸ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਆਧੁਨਿਕ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ Modern, ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਲਈ Modernity ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ ਲਈ Modernism ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। Modern ਸ਼ਬਦ ਲਾਤੀਨੀ ਪਦ Mado ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਧਾਰਨ ਅਰਥ ਹੈ, 'ਅੱਜ ਦਾ', ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ।³

ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਯੁੱਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੇਕਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਯੁੱਗ ਆਏ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਵਾਇਆ। ਸਮਾਂ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵੀ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਕਲਪ ਮੂਲਕ ਅਰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੀਵਨ-ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਜੋਂ ਹੈ, ਜੋ ਮੱਧਕਾਲ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ, ਇੱਥੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੋਚ ਅਤੇ ਪਛਾਣ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ ਇਕ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਾਰੇ, ਦੂਜਿਆਂ ਬਾਰੇ, ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਕ Identity ਦੇ ਸਵਾਲ ਨਾਲ, ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸਵਾਲ ਜਿਹੜਾ ਜਮਾਤ, ਜਾਤੀ ਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਸਵਾਲ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਕਤ ਤੇ ਪੈਸੇ ਦਾ ਸਵਾਲ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਇਹ ਸੋਚਣ ਲਈ ਕਿ ਮੈਂ ਕੌਣ ਹਾਂ।⁴

ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਜਿਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੋਝੀ

ਨਾਲ ਅਪਨਾਉਣ ਲਈ ਰਾਹ ਦਸੇਰਾ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਬੋਧਿਕ ਹੈ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਬੋਧਿਕ, ਭਾਵੁਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਇਕ ਐਸੇ ਜੀਵਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅਤੀਤ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਅਨੁਭਵ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਯੋਗਕ ਸੋਝੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।⁵

ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਤਾਰਕਿਕ ਪਹੁੰਚ ਅਪਨਾਉਣ ਲਈ ਅਗਰਸਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਸਥਾਪਿਤ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਖਿਆਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਉਸ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਨਾਲੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਭਾਂਤ ਦੀ ਸੋਧ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੋਚ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਆਪਣੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦੀ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਯੁੱਗ ਦੀ ਪਦਾਰਥਕ ਉੱਨਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਉੱਨਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸਗੋਂ ਉਸਦੀ ਵਿਕਸਿਤ ਬੋਧਿਕਤਾ ਤੇ ਤਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਉਦੋਂ ਹੀ ਸਮੁਚਿਤ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਵੇ।

ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੋਨੋਂ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਖੰਡਿਤ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਦੁਹਰਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਬਲਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਤੀਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਜਾਂਚਣਾ ਅਤੇ ਪਰਖਣਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਜਾਗ੍ਰੂਤੀ ਦਾ ਬੋਧ ਹੈ। ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਾਨੂੰ ਅਤੀਤ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਨਵੀਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ

ਆਧਾਰ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਨਵੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਤੀਤ ਦਾ ਹੀ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। “ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨਵੇਂ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਨਵਾਂ ਅਰਥ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਚਾਨਣ ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਾ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ।”⁶

ਕੋਈ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਧਾਰਾ ਜਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਰੀਤੀ ਦੇ ਪਿਛੇਕੜ ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਅਕਤ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਿਆਂ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕਰਮਜੀਤ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੀਤ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਟੁੱਟਾ ਕੋਈ ਸੰਕਲਪ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਤੇ ਸੰਬਾਦਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸਦਾ ਇੰਨਾ ਸੰਬੰਧ ਕਾਲ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜਿੰਨਾ ਸੰਕਲਪ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਹੈ।⁷

ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਹੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਮੀਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਏ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚੋਂ ਅਰਜਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਆਧੁਨਿਕਤਾ, ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਵਿਗਿਆਨ, ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਅਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਭ ਕੁਝ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਬਦਲਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਬਦਲਾਅ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜੀ ਨਵੀਨਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਅਸੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਚੇਤਨਾ ਜਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ

ਮੰਨਣ ਲੱਗੇ ਹਾਂ।

1849 ਈ. ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਸੱਤਾ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਾਪਰੀਆਂ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। 1854 ਈ. ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹਿੱਤ ਕਈ ਵਿੱਦਿਅਕ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਅਭਿੱਜ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਹੋਰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵੀ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੌਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਰੰਗਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨੌਰਾ ਰਿਚਰਡ ਜੋ ਕਿ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਪੜ੍ਹਾ ਰਹੇ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਸੀ ਉਹ 1911 ਈ. ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਆਈ ਸੀ। ਨੰਦਾ ਨੌਰਾ ਰਿਚਰਡ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਿਹਾ, ਉਸਨੇ ਨੌਰਾ ਰਿਚਰਡ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ:

ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਨੰਦਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੋਢੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਨੌਰਾ ਰਿਚਰਡਜ਼ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਨੰਦਾ ਵਿੱਚ ਜਮਾਂਦਰੂ ਅਨੁਕਰਣ ਬ੍ਰਿਤੀ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ।⁸

ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਨੰਦਾ ਨੇ ਚਾਰ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ ਸੁਭੱਦਰਾ (1920), ਸਾਮੂ ਸ਼ਾਹ (1928), ਵਰ-ਘਰ (1929), ਸ਼ੇਸਲ ਸਰਕਲ (1953) ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਇਕਾਂਗੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ

ਝਲਕਾਰੇ (1951), ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ (1953), ਚਮਕਾਰੇ (1966) ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਦੌਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਬਹੁਪੱਖੀ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਨੰਦਾ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਕਥੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਛੂਤ-ਛਾਤ, ਵਹਿਮ-ਭਰਮ, ਬਾਲ-ਵਿਆਹ, ਵਿਧਵਾ-ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਸੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨੰਦਾ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਉਸਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਪਣਾਏ। ਉਸਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਭੱਦਰਾ (1920) ਨਾਟਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਕ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਟਕਰਾਉ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਨੰਦ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਲਾਲ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰੇਮੀ ਤੇ ਬਿਰਜੂਸ਼ਾਹ, ਮੁਕੰਦ ਤੇ ਕੋੜੀ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਸੁਭੱਦਰਾ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਵਿਧਵਾ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਹਿ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰੰਪਰਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਧਵਾ ਔਰਤ ਨੂੰ ਦੂਸਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ। ਉਸਦੀ ਅਜਿਹੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਉਸਦਾ ਭਰਾ ਪਰਮਾਨੰਦ ਜੇ ਇਕ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਤੋਂ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਦੂਸਰਾ ਵਿਆਹ ਆਪਣੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਦੇਸਤ ਸੁੰਦਰਲਾਲ ਨਾਲ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰਦਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਸੁਭੱਦਰਾ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਹ ਸੁੰਦਰਲਾਲ ਨਾਲ ਕਰਵਾ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪਰਮਾਨੰਦ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਲਾਲ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਇਸ ਬੁਰਾਈ ਪ੍ਰਤੀ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ:

ਪਰਮਾਨੰਦ: ਸਾਡੇ ਬਦਕਿਸਮਤ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚ

ਲੱਖਾਂ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਨੇ। ਇਹ ਕੱਲੀ ਸੁਭੱਦਰਾ ਈ ਨਹੀਂ ?
ਸੁੰਦਰਲਾਲ: ਇਹ ਤੇ ਠੀਕ ਏ। ਸੱਚ ਪੁੱਛੋ ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਭੈੜੀ ਹਾਲਤ ਸਾਡੀ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਏ ਕਿਸੇ ਮੁਲਕ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਸਮਝਣਾ ਆ ਪਈ ਕੌਮ ਦਾ ਇਕ ਪਾਸਾ ਈ ਮਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਏ।⁹

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਸਤੀਵਾਦ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਕਸਦ ਭਾਵੇਂ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਜਿਸਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੁਧਾਰ ਹਿੱਤ ਕੁਝ ਲਹਿਰਾਂ ਆਰੰਭੀਆਂ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵੀ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਆਰੰਭੀ ਗਈ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਪੱਛਮੀ ਵਿੱਦਿਆ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਸੁਧਾਰਨ ਹਿੱਤ ਕਈ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਅੱਗੇ ਆਏ। ਪੰਡਿਤਾ ਰਾਮਾਬਾਈ, ਜੋਤਿਬਾ ਫੂਲੇ, ਸਵਿੱਤਰੀ ਫੂਲੇ, ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ, ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰ ਆਦਿ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਆਰੰਭਿਆ।

“1856 ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ ਐਕਟ ਬਣਿਆ, ਜਿਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।”¹⁰

1918 ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਘਰ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਲੱਖਾਂ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਇਸ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਪਰੰਪਰਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਵੀ ਧਰਮ ਦੇ ਉਲਟ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਨੰਦਾ ਨੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਕ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਤੋੜਦਿਆਂ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਹ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਸੁਭੱਦਰਾ ਦੇ ਦੂਜੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਗੱਲ ਬਿਰਜੂਸ਼ਾਹ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ:

ਬਿਰਜੂ ਸ਼ਾਹ : ਹੈਂ, ਹੋਰ ਵਰ ਘਰ। ਮੁੰਡਿਆ, ਤੇਰੀ ਬੁੱਧ ਮਾਰੀ ਗਈ। ਅਕਲ ਚੱਕਰ ਖਾ ਗਈ? ਸਿਰ ਤੋਂ ਫਿਰ ਗਿਆ ਜੇ ਇਹੋ ਜਹੀਆਂ ਸੁਦਾਈਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਏਂ। ਇਹ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਉਂ? ਸਿਰ ਸਵਾਹ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਜਿਹੜੀ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਗਵਾ ਦੇਵੇ। ਤੈਨੂੰ ਤੇ ਲੋਕ ਲੱਜ ਜਰਾ ਨਹੀਂ ਰਹੀ।¹¹

ਪਰਮਾਨੰਦ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ 'ਤੇ ਅੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਖਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਮਰਦ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਔਰਤ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ:-

ਪਰਮਾਨੰਦ : ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਵੀ ਕਦੀ ਸਤੀ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖਿਆ ਜੇ। ਬੜਾ ਹਨੇਰਾ ਏ ਆਦਮੀ ਰੰਡਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਦਸ ਵਿਆਹ ਕਰੇ ਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਗ਼ਰੀਬ ਅਝਾਨੀ ਕੁੜੀ ਕਿਸਮਤ ਦੀ ਮਾਰੀ ਵਿਧਵਾ ਹੋ ਜਾਏ ਤੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਨਰਕ ਭੋਗੇ। ਇਹ ਕੋਈ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਜੁਲਮ ਏ। ਤਦੇ ਸਾਡਾ ਮੁਲਕ ਗ਼ਾਰਤ ਹੋਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਬੇਜੁਬਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਦਸੀਸਾਂ ਲੈ ਲੱਥੀਆਂ ਸਾਨੂੰ।¹²

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਨੰਦ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਸੁਭੱਦਰਾ ਦਾ ਵਿਧਵਾ ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਕ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ 'ਤੇ ਕਰਾਰੀ ਸੱਟ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਸੁਭੱਦਰਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਹੁਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਕੇ ਸੁੰਦਰ ਲਾਲ ਨਾਲ ਲਾਵਾਂ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮੁਕੰਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਆਖੇ ਬੋਲ ਨਵੇਂ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਪਿੱਪਲ ਦਿਆ ਪੱਤਿਆ ਵੇ ਕਹੀ ਖੜ-ਖੜ ਲਾਈ ਏ,
ਪੱਤ ਝੜੇ ਪੁਰਾਣੇ, ਹੁਣ ਰੁੱਤ ਨਵਿਆਂ ਦੀ ਆਈ ਏ।¹³

ਆਈ. ਸੀ. ਨੰਦਾ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਅਪਣਾਏ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਉੱਭਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਨੰਦਾ ਨੇ ਵਰ-ਘਰ (1929) ਨਾਟਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਨੰਦਾ ਨੇ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਟੱਕਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਲੋਕ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਗਏ ਸਨ, ਉਹ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ, ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਲਿੱਲੀ ਅਤੇ ਜੈਕਿਸਨ ਦੇਵੇਂ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਲਿੱਲੀ ਦੀ ਦਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਕਿ ਲਿੱਲੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਏ। ਲਿੱਲੀ ਦਾ ਪਿਤਾ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਆ ਕੇ ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਰਿਟਰਨ ਲੜਕੇ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਾਦਾ ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਜੈਕਿਸਨ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਜੀਵਨ-ਸਾਥੀ ਚੁਣਨਾ ਹੀ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੈਕਿਸਨ ਆਖਦਾ ਹੈ:

ਜੈਕਿਸਨ : ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਇਕ Educated (ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ) ਆਦਮੀ ਇਕ Un educated wife (ਅਨਪੜ੍ਹ ਔਰਤ) ਨਾਲ ਕਿੱਦਾਂ Happy (ਖੁਸ਼) ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਏ।¹⁴

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪੱਛਮੀ ਰੰਗ-ਢੰਗ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਲੱਗੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਇਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ। ਲਿੱਲੀ ਦੀ ਦਾਦੀ

ਆਖਦੀ ਹੈ:

ਬੇਬੇ : ਹੁਣ ਇਹ ਨਵੇਂ ਚਾਲੇ ਗਰਕ ਹੋਇਆ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਲਏ ਨੇ। ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਮੇਮਾਂ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।¹⁵

ਬੇਬੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਲਿੱਲੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਠੇਕੇਦਾਰ ਦੇ ਬੇਟੇ ਨਾਲ ਪੱਕਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਬੀ.ਏ. ਫੇਲ੍ਹ ਹੈ, ਪਰ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਜੈਕਿਸਨ ਕੋਈ ਸਕੀਮ ਲਗਾ ਕੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਤੁੜਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਲਿੱਲੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਜੈਕਿਸਨ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਨੰਦਾ ਨੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕੁੜੀ ਅਤੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ੇਸਲ ਸਰਕਲ ਨੰਦਾ ਦਾ ਚੌਥਾ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਰਚਨਾ ਉਸਨੇ 1953 ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਲਿਖਣ ਬਾਰੇ ਨੰਦਾ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ:

ਸ਼ੇਸਲ ਸਰਕਲ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਰੂਪ ਮੈਨੂੰ ਲਾਇਲਪੁਰ ਰਹਿਣ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਦੇਸਤ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਜਨਾਨੀਆਂ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਉਪਰਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।¹⁶

ਇਸ ਸਰਕਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋ. ਵੇਹਰਾ ਅਤੇ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਸਰਬਦਿਆਲ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਸਰਕਲ ਵਿੱਚ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਸਰਬਦਿਆਲ, ਮਿਸਟਰ ਵੇਹਰਾ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਰਾਮਾ ਕੈਕਰ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਰਕਲ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਹਿੱਸਦਾਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸ਼ੇਸਲ ਸਰਕਲ ਦਾ ਮਕਸਦ ਸੀ ਕਿ ਮਰਦ ਤੇ ਔਰਤ ਦਾ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਵਧੇ। ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਪਰਾਏ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕਣ, ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਿਸੀਜ਼ ਰਾਮਾ ਕੈਕਰ

ਅਤੇ ਮਿਸ ਸ਼ਾਮਾ ਪਾਸੀ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਰਕੇ ਪਰਾਏ ਮਰਦ ਸਾਹਮਣੇ ਗੱਲ ਕਰਨੇ, ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣੇ ਝਿਜਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਆਧੁਨਿਕ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਪਰੰਪਰਕ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਟਕਰਾਓ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਥਾਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ- ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵੇਹਰਾ ਆਖਦਾ ਹੈ:

ਵੇਹਰਾ : ਤੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਸਰਕਲ ਦਾ ਮਤਲਬ ਵੀ ਇਹੋ ਈ ਏ ਕਿ ਸਾਡੇ ਮਰਦ ਜਨਾਨੀਆਂ ਦਾ ਆਪੇ ਵਿਚ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਵਧੇ ਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਸਕਣ।¹⁷

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਈ. ਸੀ. ਨੰਦਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਲੈ ਕੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਪਰੰਪਰਕ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੰਝੜੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਯਥਾਰਵਾਦੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਹਾਈ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਸ਼ਿਆਮਾਚਰਣ ਦੁਬੇ, ਪਰੰਪਰਾ ਔਰ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਪੰਨਾ-134
2. ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਪੰਨਾ-6
3. Lawrence E. Cahoone (ed.). From Modernism to postmodernism, P-8
4. ਜਸਬੀਰ ਜੈਨ, ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ ਦੇ ਸੰਦਰਭ: ਭਾਰਤੀ ਨਾਵਲ, ਪੰਨਾ-30
5. ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ, ਪੰਨਾ-39
6. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਆਧੁਨਿਕ

- ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ, ਪੰਨਾ- 118
7. ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ, ਪੰਨਾ-44
  8. ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਨੰਦਾ, ਪੰਨਾ-78
  9. ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ, ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਨੰਦਾ, ਪੰਨਾ-103
  10. ਜਯੋਤਿ ਅਟਵਾਲ, ਹਾਸੀਏ ਕਾ ਬਿਰਤਾਂਤ, ਪੰਨਾ-128

11. ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-103
12. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-104
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-128
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-194
15. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-210
16. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-607
17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-267-268

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ,
ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।
98768-77679

ਸੁਪਰ - ਥਰਟੀ

ਮਨਮੋਹਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮੈਨੀ

ਨਿਹਾਲੇ ਦਾ ਦਿਲ ਵੀ ਕਰਦਾ
ਕਿ ਉਹ ਮੂਹਰਲੀਆਂ ਸੀਟਾਂ 'ਤੇ ਬਹਵੇ
ਤੇ ਮਾਸਟਰ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ੀ ਦੇਵੇ

ਉਹ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦਾ,
ਸਬਕ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਜਾਂਦਾ
ਸ਼ਾਬਾਸ਼ੀ ਲੇਚਦਾ,

ਜੇ ਕਿਤੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤਾ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ
ਇੱਕੋ ਰਟੀ-ਰਟਾਈ ਨਸੀਹਤ ਮਿਲਣੀ
ਕਿ ਤੂੰ ਕਦੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ
ਉਸ ਦਾ ਸ਼ੈਕ ਡਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦਾ ਜਾਂਦਾ
ਤੇ ਉਹ ਮਗਰਲੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਵੱਲ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ
ਇਹ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਕਿ

ਮੂਹਰਲੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਵਾਲੇ ਹੀ
ਪੜ੍ਹਨਯੋਗ ਹਨ,
ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਹੀ ਅਕਸਰ
ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ

ਤੇ ਨਿਹਾਲੇ ਦਾ ਹੱਥ ਛੁੱਟ ਜਾਂਦਾ
ਪਹਿਲੇ ਮਾਸਟਰ ਦੀ ਉਂਗਲੀ ਤੋਂ
ਤੇ ਫੇਰ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਉਂਗਲੀ ਤੋਂ

ਮਾਸੂਮੀਅਤ ਦਾ ਇਗਨੋਰ ਹੋ ਜਾਣਾ
ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੀ ਥਾਂ ਲਾਹਨਤ ਮਿਲਣਾ
ਨਾਇਨਸਾਫ਼ੀ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
ਨਿਹਾਲੇ ਵਰਗੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ

ਤੇ ਬਚਦੇ ਹਨ
ਸਿਰਫ਼ ਸੁਪਰ-ਥਰਟੀ
ਰੋਜ਼ ਟੁੱਟਦੇ ਹਨ ਬਾਕੀ ਲੱਖਾਂ ਦੇ ਸੁਫ਼ਨੇ
ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਰਕੇ....

ਡਿਪਟੀ ਜਨਰਲ ਮੈਨੇਜਰ,
ਹਰਿਆਣਾ ਦੂਰਸੰਚਾਰ ਸਰਕਲ,
ਅੰਬਾਲਾ (ਹਰਿਆਣਾ)-133001
94160-10053

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਪ੍ਰੇਮਲਤਾ

ਮਨ ਦੇ ਚਾਵਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਮੁੱਢ-ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਕਲਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਸੂਖਮ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਵੀ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਉਪਜੀਆਂ ਸੂਖਮ ਕਲਾਵਾਂ ਉਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਕੰਦਰ ਦਾ ਹਮਲਾ ਸਹਿਣਾ ਪਿਆ, ਫੇਰ ਤੁਰਕਾਂ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਸਹਿਣੇ ਪਏ। ਉਜੜਨਾ ਅਤੇ ਫੇਰ ਵੱਸਣਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਫਿਤਰਤ ਹੀ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਵੱਸਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਹੀ ਉਹ ਸੂਖਮ ਕਲਾਵਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੇ ਇੱਥੇ 800 ਸਾਲ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਹਮਲਾਵਰ ਜਿਸ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਧਰਮ ਸੂਖਮ ਕਲਾਵਾਂ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧੀ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਸੂਖਮ ਕਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਣਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਭੋਪਾਲ ਨੇੜੇ ਭੀਮ ਬੇਟਕਾ ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਚਿੱਤਰ 20000 ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਦਿ ਮਨੁੱਖ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ

ਆਪਣੇ ਸਨੇਹ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਉਸਨੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਆਦਿ ਮਾਨਵ ਵੇਲੇ ਦੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ, ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ :- ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਹੜੱਪਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਖ਼ੁਦਾਈ 'ਚੋਂ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜੰਗਲੀ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਇੱਕ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਬਿੱਛੂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਸੱਪ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਤਾਜ ਵੀ ਹੈ, ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਸੀ। ਮਿਲੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਹੜੱਪਾ, ਰਾਖੀਗੜੀ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਅਤੇ ਰੂਪ ਨਗਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਸਨ।

ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਮਤ ਨੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਮੂਰਤੀ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਕਲਾ ਨੂੰ ਚਰਮ ਸੀਮਾ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ।

300 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਇੱਥੇ ਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਰਾਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫੇਰ 100 ਈ. ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਰਾਜਾ ਕਨਿਸ਼ਕ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਰਾਜਾ ਹਰਸ਼ ਵਰਧਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਥਾਣੇਸ਼ਵਰ (ਪੰਜਾਬ) ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਰਾਜੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਵਰਤਕ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗੰਧਰਵ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ-ਕਲਾ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਕਲਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉੱਨਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬ ਉੱਪਰ ਪੈਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੇਂਦਰ ਉੱਨਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ,

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਤਕਸ਼ਿਲਾ, ਸਵਾਤ ਘਾਟੀ, ਸੰਘੇਲ, ਜਲੰਧਰ, ਛੀਨਾ ਪੱਟੀ ਆਦਿ। ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੀ ਹਿਊਨਸਾਂਗ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਖ਼ੁਦਾਈ ਦੌਰਾਨ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੂਰਤੀ-ਕਲਾ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਮਿਲੀ ਹੈ।

ਸਨਾਤਨੀ ਮੂਰਤੀਕਲਾ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਕਲਾ :- ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੂਰਤੀਕਲਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਨਾਤਨੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੂਰਤੀਕਲਾ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਕਲਾ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋਈ। ਜਿਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਵੀ ਆਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਗੋਪੀਆਂ, ਦੇਵੀ ਮਾਤਾ, ਰਮਾਇਣ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਚਿੱਤਰਕਲਾ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਨੁੱਕਰ ਵਿੱਚ ਹਨੂੰਮਾਨ ਜੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਲੱਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਲਈ 'ਮੰਨੀ' ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਚਿੱਤਰਕਲਾ :- ਪੂਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਚਿੱਤਰਕਲਾ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ। ਸਿੱਖੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਣੇ ਵਰਜਿਤ ਹਨ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਸਣਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਘਰਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਪਰ ਗੁਰੂਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰਕਲਾ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀਕਲਾ ਦੀ ਗੰਧਾਰ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮਥੁਰਾ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ। ਗੰਧਾਰ ਅਤੇ ਮਥੁਰਾ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੀ ਉਦੇਪੁਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ-ਹਿਮਾਚਲ ਦੀ ਕਾਂਗੜਾ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਮੂਰਤੀਕਲਾ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਕਲਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਅਤੇ ਉੱਨਤ ਕੀਤਾ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤਰਕਲਾ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀਕਲਾ:- ਸਾਉਣ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਦਿਨ ਉੱਪਰ ਪਰੋਹਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਔਰਤ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਣੇ ਘੋੜੇ ਦੇ ਕੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੜਾ ਰੋਚਕ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ-ਜੁਲਦੇ ਘੋੜੇ ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ 'ਚੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਹੋਈ ਮਾਤਾ ਦੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ :- ਦੀਵਾਲੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਲ ਗੋਰੂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਆਣੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਅਹੋਈ ਮਾਤਾ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੰਧ ਚਿੱਤਰ ਇੱਕ ਚੌਰਸ ਖ਼ਾਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਮੂੰਹ। ਇਹ ਚੌਰਸ ਖ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚ ਘਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤਕ ਚਿੱਤਰ ਅਤੇ ਖਾਣੇ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸਾਂਝੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਮੂਰਤੀ :- ਸਾਂਝੀ ਮਾਤਾ ਜਿੱਥੇ ਦੇਵੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਆਣੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਚੀਕਣੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਗੋਬਰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੂਰਜ, ਚੰਦਰਮਾ, ਤਾਰੇ, ਸਾਂਝੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਸਰੀਰ, ਚਿੜੀਆਂ ਦਾ ਚੋਗਾ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੁਹੱਲੇ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਆਰਤੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਭੋਗ ਵੰਡਦੀਆਂ ਹਨ।

ਘਰੁੰਡੀ ਕਲਾ:- ਘਰੁੰਡੀ ਸ਼ਬਦ ਘਰ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਘਰੁੰਡੀ ਕਲਾ ਬੇ-ਹੱਦ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਘਰੁੰਡੀ, ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਬਣਿਆ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਘਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰ ਇੱਕ ਘਰ ਵਿੱਚ ਦੀਵਾਲੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਅਹੋਈ ਮਾਤਾ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਕੋਲ ਘਰੁੰਡੀ ਰੱਖ ਕੇ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਲਕਸ਼ਮੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਵਾਸ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਖਿਡੌਣੇ ਵੀ ਘਰੁੰਡੀ ਕਲਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਖਿਡੌਣੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੇਲਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ:- ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੈ

ਸੁਆਣੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ, ਦੂਜੀ ਹੈ ਅਮੀਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਹਵੇਲੀਆਂ ਉੱਪਰ ਜਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਕਰਵਾਈ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਜਾਂ ਮੂਰਤੀਕਲਾ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਲੋਕ ਰਵਾਇਤੀ ਕੱਚੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਸੁਆਣੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਕੱਚੇ ਘਰਾਂ ਨਾਲ ਬੇਹੱਦ ਮੋਹ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਨਾਲ ਕੱਚੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਚੌਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੰਧੇਲੀਆਂ 'ਤੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ, ਬਾਹਰਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਉੱਪਰ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤਾ ਜਾਂ ਸਵਾਸਤਿਕ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਆਮ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸਵਾਸਤਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹ :- ਸਵਾਸਤਿਕ ਬੇਹੱਦ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਅਜਿਹਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਧਰਤੀ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਉਸਰੀਆਂ ਲਗਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਰੀਆ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮੰਨਣਾ, ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਹਿਟਲਰ ਵੱਲੋਂ ਨਾਜ਼ੀ ਸੈਨਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਸਵਾਸਤਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੈ। ਹਿਟਲਰ ਤੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਤਾਂ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਯੂਕ੍ਰੇਨ ਵਿੱਚ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਸਵਾਸਤਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਸਵਾਸਤਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਿਰਤ, ਨਿਰੰਤਰਤਾ, ਉੱਨਤੀ ਅਤੇ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚੋਂ 3000 ਬੀਸਾ ਪੂਰਵ ਦੇ ਸਵਾਸਤਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਿਲੇ ਹਨ।

ਦਰੀ ਦੀ ਬੁਣਾਈ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤਰਕਲਾ:- ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸੁਆਣੀਆਂ ਘਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਜਾਂ ਧੀ ਦੇ ਦਾਜ ਦੀ ਅਗਾਊਂ ਤਿਆਰੀ ਲਈ ਦਰੀਆਂ ਬੁਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਫੁੱਲ-ਬੂਟੀਆਂ ਦੇ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਫੁਲਕਾਰੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਸਿਖਰ :- ਚਰਖਾ, ਤਿੰਜਣ ਅਤੇ ਫੁਲਕਾਰੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਔਰਤਾਂ ਤਿੰਜਣ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਚਰਖੇ ਉੱਪਰ ਕਪਾਹ ਦੀ ਰੂੰ ਤੋਂ ਸੂਤ ਕੱਟਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਸੂਤ ਨਾਲ ਖੱਦਰ ਬੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਉਸ ਖੱਦਰ ਨੂੰ ਸੂਹੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਨਾਲ ਰੰਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਅਕਾਰੀ ਦੁਪੱਟੇ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਸੂਹੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ ਖੱਦਰ ਉੱਪਰ ਫੁਲਕਾਰੀ ਦੀ ਕਢਾਈ ਕੱਢੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੂਤ ਕੱਟਣ ਵੇਲੇ ਵੀ ਅਤੇ ਫੁਲਕਾਰੀ ਕੱਢਣ ਵੇਲੇ ਵੀ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਤਿੰਜਣ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਫੁਲਕਾਰੀ ਉੱਪਰ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਤਰਕੀਬ, ਆਧੁਨਿਕ ਕੰਪਿਊਟਰ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਫੁਲਕਾਰੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਡਿਜ਼ਾਈਨਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਸਦੇ ਨਾਮਕਰਨ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਚੇਪ, ਸੁੱਭਰ, ਤਿੱਲ-ਪੱਤਰਾ, ਨੀਲਕ, ਛਮਾਸ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਫੁਲਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸੈਂਚੀ ਫੁਲਕਾਰੀ ਆਦਿ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਚਿਹਰੇ-ਮੋਹਰੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਂਝ ਵੀ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਔਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਮਲ ਕਲਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਧੇਰੇ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਰਦਾਰ ਪਟੇਲ ਗਰੀਨ ਫੁੱਡ
ਪਬਲਿਕ ਸੀ.ਸੈਕ.ਸਕੂਲ, ਧੂਰੀ
ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ-ਸੰਗਰੂਰ (ਪੰਜਾਬ)-148024
98143-41746

ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਕੈਮ ਉਸ ਆਦਮੀ ਵਰਗੀ ਹੈ
ਜਿਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ ਪੱਟੀ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਵੇ।

ਰਸੂਲ ਹਮਜਾਤੋਵ

ਆਧੁਨਿਕ ਛੜੇ-ਛੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

ਨੂਰ ਸੰਤੋਖਪੁਰੀ

ਬਹੁਤ ਨਾ-ਇਨਸਾਫ਼ੀ ਹੈ ਇਹ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਛੜੇ-ਛੜੀਆਂ ਵਿਆਹੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪਿਛਾਂਹ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਛੜੇ-ਛੜੀਆਂ 'ਤੇ ਉੱਕਾ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਧਾਰ ਰੁਪਏ ਜਾਂ ਕਿਰਾਏ ਉੱਪਰ ਮਕਾਨ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਧਾਰ ਸੌਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ।

ਛੜੇ-ਛੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਿਸਮਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਖਾਸ ਛੜੇ-ਛੜੀਆਂ, ਦਰਮਿਆਨੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਤੇ ਆਮ ਛੜੇ-ਛੜੀਆਂ। ਇਹ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ, ਨੈਕਰੀ-ਪੇਸ਼ਾ, ਅਮੀਰ, ਚੋਖੀ ਜ਼ਮੀਨ-ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਮਾਲਕ ਛੜੇ-ਛੜੀਆਂ ਪੂਰੀ ਟੈਂਹਰ-ਸ਼ੌਹਰ ਨਾਲ, ਟਿਚਨ-ਬਿਚਨ ਹੋ ਕੇ, ਲਿਸ਼ਕ-ਪੁਸ਼ਕ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਖੁੱਲ੍ਹਾ-ਡੁੱਲ੍ਹਾ ਧਨ ਆਪਣੀਆਂ ਰੀਝਾਂ ਤੇ ਸ਼ੈਕ ਪੂਰੇ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਖਰਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਯਾਨੀ ਕੇਹਲੂ (ਘੁਲਾੜੀ) ਦੇ ਬਲਦਾਂ ਉਰਫ਼ ਵਿਆਹੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੀਨੇ ਰਸਕ ਦਾ ਸੱਲੂ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣਾ ਮਨਪਸੰਦ ਹਰ ਮਹਿੰਗਾ ਪਕਵਾਨ ਮਹਿੰਗੇ ਹੋਟਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀ.ਐੱਸ.ਟੀ. ਭਰਨ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਬੇਫ਼ਿਕਰ ਹੋ ਕੇ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੈਚਿਓਂ ਨੂੰ ਮੋਟੀ ਟਿੱਪ ਦੇ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਵੇਂ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਅਤੇ ਮਹਿੰਗੇ ਤੋਂ ਮਹਿੰਗੇ ਡਿਜ਼ਾਇਨਿੰਗ ਤੇ ਬ੍ਰਾਂਡਿਡ ਕੱਪੜੇ ਖਰੀਦ-ਖਰੀਦ ਕੇ ਫੈਸ਼ਨ ਇੰਡਸਟਰੀ ਦੀ ਬੱਲੇ-ਬੱਲੇ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਹਿੰਗੇ ਤੇ ਬ੍ਰਾਂਡਿਡ ਬੂਟ, ਜੁਰਾਬਾਂ, ਐਨਕਾਂ, ਪਰਸ ਆਦਿ ਖਰੀਦ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀਆਂ ਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵਾਰੇ-ਨਿਆਰੇ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਯਾਨੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਮੰਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ 'ਚ ਉਪਰਲੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਛੜੇ-ਛੜੀਆਂ ਆਪਣਾ ਕਾਫ਼ੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਮੋਟਰ-ਗੱਡੀਆਂ 'ਤੇ ਚੋਖਾ ਧਨ ਖਰਚ ਕੇ ਆਟੋ-ਇੰਡਸਟਰੀ ਦੀ ਵੀ ਪੈ-

ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣਾ ਇਲਾਜ ਕਰਵਾਉਣ ਖ਼ਾਤਰ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਹਸਪਤਾਲ 'ਚ ਲੱਗੀ ਲੰਮੀ ਲਾਇਨ 'ਚ ਦਸ ਰੁਪਏ ਦੀ ਫ਼ੀਸ-ਪਰਚੀ ਕਟਵਾਉਣ ਖ਼ਾਤਰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਖੜੁਦੇ। ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਛੜੇ-ਛੜੀਆਂ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਹੋਟਲਾਂ ਵਰਗੇ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਹਸਪਤਾਲਾਂ 'ਚੋਂ ਬੇਹੱਦ ਮਹਿੰਗਾ ਇਲਾਜ ਕਰਵਾਉਣ 'ਚ ਫ਼ਖ਼ਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਨ ਦੀ ਬੱਚਤ ਕਾਹਦੇ ਆਸਤੇ ਤੇ ਕੀਹਦੇ ਆਸਤੇ ਕਰਨੀ ਹੋਈ? ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਧੀ ਵਿਆਹੁਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਨੂੰਹ ਵਿਆਹ ਕੇ ਘਰੇ ਲਿਆਉਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪੂਰੀ ਬੇਫ਼ਿਕਰੀ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਨੀਂਦ ਸੌਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਨੀਂਦ ਜਾਗਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ-ਜਿਹੇ ਵੀ.ਆਈ.ਪੀ. ਛੜੇ-ਛੜੀਆਂ ਦੀ ਜੂਨ ਬੁਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਵਧੀਆ, ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਦਰਮਿਆਨੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਛੜੇ-ਛੜੀਆਂ ਦੀ ਜੂਨ ਨਾ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤੇ ਨਾ ਬਹੁਤ ਮੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਮਿਆਨੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਸਤੇ ਜਿਹੇ ਕੱਪੜੇ-ਲੀੜੇ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੇ-ਜਿਹਾ ਰੁੱਖਾ-ਮਿੱਸਾ ਭੋਜਨ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਰੱਬ ਦਾ ਸੁਕਰਾਨਾ ਕਰਕੇ ਉਹੋ-ਜਿਹਾ ਖਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਘਰੋਂ ਖਾਣ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਸਸਤੇ ਢਾਬਿਆਂ ਤੋਂ ਪਾਪੜਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਖੁਸ਼ਕ ਤੇ ਆਕੜੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ, ਤੁੜਕੇ-ਛੁੜਕੇ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਦਾਲ ਨਾਲ ਖਾ-ਖੂ ਕੇ ਢਿੱਡਾਂ ਨੂੰ ਝੁਲਕਾ ਦੇ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਬੂਟ-ਜੁਰਾਬਾਂ ਵੀ ਸਸਤੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੂਟਾਂ-ਜੁੱਤਿਆਂ ਦੇ ਤੱਲੇ ਤਿੜਕੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੰਡੇ ਬਾਜ਼ਾਰ 'ਚੋਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸੰਡੇ ਨੂੰ ਹੀ (ਛੁੱਟੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ) ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਸਮਾਨ ਖਰੀਦਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਮੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅੱਧੇ ਕੁ ਬਟਨ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਤਲੂਨਾਂ ਢਿਲਕੂੰ-ਢਿਲਕੂੰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦਰਮਿਆਨੀ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਛੜੀਆਂ ਦੀ ਨਾ ਆਪਣੀਆਂ ਭਰਜਾਈਆਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਨਾ ਨਨਾਣਾਂ ਨਾਲ ਦਾਲ ਗਲਦੀ ਹੈ। ਬਸ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਸ 'ਚ ਜੁੱਤੀਆਂ 'ਚ ਦਾਲ ਵੰਡਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਦਲੇਰ ਤੇ ਨਿਡਰ ਛੜੀਆਂ ਜਾਂ ਛੁੱਟੜ ਜਨਾਨੀਆਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਸੰਸਥਾ ਜਾਂ

ਟਰੱਸਟ ਦੀਆਂ ਮੈਂਬਰ ਜਾਂ ਫਿਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਘਰੇਲੂ ਝਗੜਿਆਂ, ਕੇਸਾਂ 'ਚ ਉਲਝੀਆਂ ਪਈਆਂ ਵਿਆਹੀਆਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਸਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਯਾਨੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਮਹਿਲਾ-ਮੰਡਲਾਂ, ਥਾਣਿਆਂ ਤੇ ਕਚਹਿਰੀਆਂ 'ਚ ਚੰਗੀ-ਖ਼ਾਸੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਉਪਰਲੇ ਖ਼ਾਸ ਦਰਜੇ ਦੀਆਂ ਛੜੀਆਂ ਸਕੂਲਾਂ-ਕਾਲਜਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲਸ, ਸਰਕਾਰੀ ਮਹਿਕਮਿਆਂ 'ਚ ਨੰਬਰ ਵਨ ਅਫ਼ਸਰ, ਸਿਆਸੀ ਦਲਾਂ ਦੀਆਂ ਧੱਕੜ ਬੁਲਾਰੀਆਂ, ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਵਗੈਰਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਦਰਮਿਆਨੀ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਛੜੀਆਂ ਦਰਮਿਆਨੀ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਨੈਕਰੀਆਂ ਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸਾਧਣੀਆਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਦੁਖੀ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ-ਕਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੁਧਾਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਆਮ ਯਾਨੀ ਹੇਠਲੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਛੜੇ-ਛੜੀਆਂ ਦੀ ਜੂਨ ਵਾਕਈ ਬੁਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੈਸ ਸਿਲੰਡਰਾਂ 'ਚੋਂ ਗੈਸ ਮੁੱਕੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਕਈ-ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਗੈਸ-ਸਿਲੰਡਰ ਭਰਵਾਉਂਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਅੱਵਲ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਫ਼ਰਿਜ਼-ਕੂਲਰ ਵਗੈਰਾ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਹੋਣ ਵੀ ਤਾਂ ਫ਼ਰਿਜ਼ਾਂ 'ਚ ਫ਼ਲ, ਮਠਿਆਈਆਂ, ਪੇਸਟਰੀਆਂ, ਕੇਕ ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਾਂ, ਬਚਿਆ-ਖੁਰਚਿਆ ਤੇ ਬੋਹਾ ਖਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਏਅਰ-ਕੂਲਰ ਅਕਸਰ ਖ਼ਰਾਬ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ 'ਖੜ-ਖੜ' ਖੜਕਦੇ-ਚੀਕਦੇ ਪੱਖਿਆਂ ਹੇਠਾਂ ਅਲਾਈਆਂ ਮੰਜੀਆਂ 'ਤੇ ਲੰਮੇ ਪਏ ਮੱਛਰਾਂ-ਮੱਖੀਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੇ, ਰੱਬ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਦੇ ਆਪਣੀ ਜੂਨ ਜਿਵੇਂ-ਕਿਵੇਂ ਕੱਟਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੱਗਾਂ ਦੇ ਪੇਚ ਢਿੱਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬੇਦੇ ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਤੇ ਗੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਛੜੀਆਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ-ਲੀੜੇ ਅਕਸਰ ਪੁਰਾਣੇ ਘਸੇ, ਫਿੱਕੇ ਪੈ ਚੁੱਕੇ ਡਿਜ਼ਾਇਨਾਂ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਟੋਇਆਂ 'ਚ ਡਿੱਗ ਕੇ ਕਈ ਸੁਪਨੇ ਤੇ ਅਰਮਾਨ ਚਕਨਾਚੂਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ, ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਏ ਕਿ ਉਹ ਤਮਾਮ ਛੜੇ-ਛੜੀਆਂ ਦਾ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਕਰਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੈਕਰੀਆਂ 'ਚ ਰਾਖਵਾਂਕਰਨ ਵੀ

ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ। ਸਿਫ਼ਰ ਵਿਆਜ਼ ਦਰ 'ਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਸਵੈ-ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਾਸਤੇ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਬਾਦੀ ਵਧਾਉਣ 'ਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੇ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਦੇਸ਼-ਪ੍ਰੇਮੀ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਸਮਾਜ-ਸੇਵਕ ਹੋਰ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ।

ਬੀ. ਐਕਸ/925, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਰੋਡ,
ਜਲੰਧਰ (ਪੰਜਾਬ)-144004,
98722-54990

ਤਕਲੀਫ਼

ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਰਫੀਕ

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਰਾਜ਼ ਖੋਲ੍ਹੇ ਤਾਂ ਬੜੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੁੰਦੀ ਏ,
ਜਦੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਡੋਲੇ ਤਾਂ ਬੜੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੁੰਦੀ ਏ।

ਜੇ ਮਾਹੀਆ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲੇ ਤਾਂ ਬੜੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੁੰਦੀ ਏ,
ਨਾ ਘੁੰਡੀ ਦਿਲ ਦੀ ਖੋਲ੍ਹੇ ਤਾਂ ਬੜੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੁੰਦੀ ਏ।

ਜਦੋਂ ਬੰਦਾ ਗ਼ਮਾਂ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਭਟਕਦਾ ਫਿਰਦੈ,
ਉਦੋਂ ਕੋਇਲ ਵੀ ਬੋਲੇ ਤਾਂ ਬੜੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੁੰਦੀ ਏ।

ਕਿਸੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਨਈਂ ਹਿੰਮਤ ਕਿ ਪਾਵੇ ਫੁੱਟ ਸਾਡੇ ਵਿਚ,
ਘਰੋਂ ਕੋਈ ਜ਼ਹਿਰ ਘੋਲੇ ਤਾਂ ਬੜੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੁੰਦੀ ਏ।

ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਵਕਤ ਜਿਸ ਦਰ ਦਾ ਭਿਖਾਰੀ, ਉਸ ਦਾਤੇ ਨੂੰ,
ਸੁਕਰ ਤੇਰਾ ਨਾ ਬੋਲੇ ਤਾਂ ਬੜੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੁੰਦੀ ਏ।

ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੇਟੀਆਂ ਦੇ ਰੋਜ਼ ਲੁੱਟੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਹਾਕਿਮ,
ਜਦੋਂ ਨਾ ਅੱਖ ਖੋਲ੍ਹੇ ਤਾਂ ਬੜੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੁੰਦੀ ਏ।

ਉਹ ਯਾਰੇ ਝੂਠ ਇੰਨੀ ਸਾਦਗੀ ਨਾਲ ਬੋਲਦੈ ਅਕਸਰ,
ਕਦੇ ਉਹ ਸੱਚ ਬੋਲੇ ਤਾਂ ਬੜੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੁੰਦੀ ਏ।

ਪਿੰਡ ਤੇ ਡਾਕ-ਸ਼ਾਹਬਾਦ ਮਾਰਕੰਡਾ,
ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ-ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ (ਹਰਿਆਣਾ)
98965-00412

ਦੀਵਾਲੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸਾਂਝ

ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੁਰਾਲੀ

ਦੀਵਾਲੀ ਮਨਾਂ ਦੇ ਦੀਪਕ ਜਗਾਉਣ ਦਾ ਦਿਨ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੱਥੇ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਲਾਟ ਨਾ ਜਗਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਜਗਦੇ ਲੱਖਾਂ ਦੀਵਿਆਂ ਦਾ ਚਾਨਣ ਵੀ ਅਰਥਹੀਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਜਗ ਰਹੇ ਮਨਾਂ ਲਈ ਦੀਵਾਲੀ

ਮੁਬਾਰਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਉਤਸਵ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੀਵਾਲੀ ਸੋਚਾਂ ਦੇ ਉਜਾਲਿਆਂ ਦਾ ਰੰਗ ਹੈ। ਅੰਧਕਾਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੈ। ਹਨੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਸੀਬ ਮੰਨਣ ਦੀ ਥਾਂ ਚਾਨਣ ਵੱਲ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ। ਬੇਗਾਨਗੀ ਦੀ ਥਾਂ ਮਿਲਵਰਤਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਇਬਾਰਤ ਰੋਸ਼ਨੀਆਂ ਨਾਲ ਲਿਖ ਦੇਣ ਦਾ ਚਾਅ ਹੈ।

ਦੀਵਾਲੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਧਾਰਮਿਕ ਦਿਹਾੜਿਆਂ ਅਤੇ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਦੇ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਦੇ ਬਣਵਾਸ ਪਿੱਛੋਂ ਅਯੁੱਧਿਆ ਵਿਖੇ ਘਰ ਵਾਪਸੀ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਸਵਾਗਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਦੀ ਦੇ ਹਨੇਰ ਉੱਤੇ ਨੇਕੀ ਦੇ ਚਾਨਣ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੱਤਕ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਰੋੜਾਂ ਦੀਵਿਆਂ ਦਾ ਚਾਨਣ ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੀ ਦੇਵੀ ਲਕਸ਼ਮੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸ੍ਰੀ ਗਣੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਨਵਾਂ ਭਾਂਡਾ ਖ਼ਰੀਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਮਿਕ ਆਸਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਦੇਵੀ ਲਕਸ਼ਮੀ ਤੋਂ ਬਰਕਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਮਿਠਿਆਈ ਨਾਲ ਭਰ ਕੇ ਦੇਵੀ ਲਕਸ਼ਮੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਅਰਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ 15 ਅਕਤੂਬਰ, 527 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਦੀ ਦੀਵਾਲੀ ਨੂੰ ਮਹਾਂਵੀਰ ਨੂੰ ਮੇਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੇਕਸ਼ ਲਈ ਜੈਨ ਧਰਮ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ

ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਦੀਵਾ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੈਨੀ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਅਤੇ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਸਜਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਤੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਆਤਿਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਵਾਲੀ ਅਤੇ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਖ਼ਾਸ ਅਵਸਰਾਂ 'ਤੇ ਸੰਗਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਕੋਲ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਮਾਨਵਤਾ ਲਈ ਸੁਭ ਕੰਮ ਕਰਨ ਆਪਸੀ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸੁਣ ਕੇ ਸੰਗਤ ਵੱਲੋਂ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਨਿੱਘੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਤੇ ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਹਾਂਗੀਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਜਨਤਾ ਅੰਦਰ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉੱਠਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਜਗਾ ਦੇਣ ਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਗਵਾਲੀਅਰ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਗਤ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਗਵਾਲੀਅਰ ਪਹੁੰਚਦੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਮ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕੈਦ ਕੀਤੇ 52 ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਛੱਡਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸ਼ਰਤ ਰੱਖੀ ਕਿ ਜਿੰਨੇ ਰਾਜੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਚੇਲਾ ਪਕੜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਣਗੇ ਉਹ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 52 ਕਲੀਆਂ ਵਾਲਾ ਚੇਲਾ ਮੰਗਵਾ ਕੇ 52 ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਕਲੀ ਪਕੜਾ ਕੇ ਅਦਭੁੱਤ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਰਿਹਾਅ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਬੰਦੀਛੇੜ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਜੁੜ ਗਿਆ। ਸੰਗਤ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ 1619 ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਉਣ 'ਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸਰੋਵਰ

ਦੁਆਲੇ ਦੀਪਮਾਲਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਬੰਦੀਛੇੜ ਦਿਵਸ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਿਰਜੇ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਦੀਵਾਲੀ ਅਤੇ ਵਿਸਾਖੀ ਨੂੰ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਆਪਸੀ ਮਤਭੇਦ ਭੁਲਾ ਕੇ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਘੜਦੇ ਸਨ। ਭੇਦਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਸੋਚ ਕਾਰਨ ਇਹ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਮਾਣਮੱਤੀ ਉਦਾਹਰਨ ਸੀ। ਅੱਜ ਵੀ ਦੀਵਾਲੀ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਮਨੋਹਰ ਰੂਪ ਆਲਮੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਲਈ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਿਦਵਾਨ ਸਿੱਖ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਾਵਨ ਬੀੜ ਲਿਖਵਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਸੰਨ 1721 ਤੋਂ ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ 5000 ਰੁਪਏ ਦੇਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕਰਕੇ ਦੀਵਾਲੀ ਦੇ ਅਵਸਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਆਉਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇਣ ਦੀ ਮੰਗ ਰੱਖੀ। ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਪਟ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬੇਰਹਿਮੀ ਤੇ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਇਸ ਕਤਲੇਆਮ ਕਾਰਨ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ 5000 ਰੁਪਏ ਨਾ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ 1734 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਲਿਆ ਕੇ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਬੰਦ-ਬੰਦ ਕੱਟ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 90 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੰਦ-ਬੰਦ ਕਟਵਾਉਣ ਦਾ ਸਿਦਕ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦੀ ਜਾਚਨਾ ਸਿੱਖ ਅਰਦਾਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਈ।

17 ਅਕਤੂਬਰ, 1762 ਦੀ ਦੀਵਾਲੀ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ ਸੀ। 5 ਫਰਵਰੀ, 1762 ਦੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ

ਵਿੱਚ 30000 ਸਿੱਖ, ਬੀਬੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨਾਲ ਲੜਦਿਆਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਵੱਡੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ 60000 ਸਿੱਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਦੀਵਾਲੀ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਬਦਾਲੀ ਵੱਲੋਂ ਹਮਲੇ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਿਰਧੜ੍ਹ ਦੀਆਂ ਬਾਜ਼ੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਮੂੰਹ ਤੋੜ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ। ਦੀਵਾਲੀ ਦੇ ਦਿਨ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਯੋਧਿਆਂ ਤੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਘਮਸਾਣ ਮੱਚ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਪਾਵਨ ਗੁਰਧਾਮ ਲਈ ਪੁਰਜ਼ਾ-ਪੁਰਜ਼ਾ ਕੱਟ ਮਰਨ ਲਈ ਉਤਾਵਲੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੇਗ਼ਾਂ ਨੇ ਅਬਦਾਲੀ ਨੂੰ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਭਾਜੜ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਲੁੱਟਮਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਰੋਲਣ ਵਾਲੇ ਅਬਦਾਲੀ 'ਤੇ ਨਾਰੀ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਦੀ ਭਲਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਫ਼ਤਿਹ ਪਾ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮਾਣਮੱਤਾ ਪੰਨਾ ਸਿਰਜਿਆ।

ਦੀਵਾਲੀ ਰੋਸ਼ਨੀਆਂ ਅਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਹੈ। ਪੂਰਾ ਦੇਸ਼ ਮਨੋਹਰ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਰੰਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਖ਼ਰੀਦਦਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਿਉਹਾਰ ਵਪਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਤਿਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਕਾਰਨ ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪਏ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪਲੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਨੇਕ ਹਾਦਸੇ ਵੀ ਵਾਪਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਲੋੜ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਉਸਾਰੀ, ਮਿਲਵਰਤਨ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਰਲ ਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਮਾਣਨ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਆਪੋਧਾਪੀ ਅਤੇ ਪਟਾਕਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੋਰ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਦਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰਤਾ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਮਾਣਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਮਹਾਨ ਵਿਰਾਸਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਦੀਪਕ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

284 ਵਾਰਡ ਨੰਬਰ 7, ਕੁਰਾਲੀ,
ਮੋਹਾਲੀ (ਪੰਜਾਬ)- 140103
70093-56607

ਚਨੇਟੀ ਦਾ ਬੋਧ ਸਤੂਪ

ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਹਮਜਾਪੁਰ

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਗਯਾ ਵਿਖੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਵਾਰਾਨਸੀ ਕੋਲ ਸਾਰਨਾਥ ਵਿਖੇ ਪਹਿਲਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਜਿੱਥੇ-ਜਿੱਥੇ ਵਿਚਰਦੇ

ਰਹੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ-ਉੱਥੇ ਬੋਧ ਸਤੂਪ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਬੋਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਵਾਨ ਬੁੱਧ ਮਥਰਾ ਅਤੇ ਤਕਸ਼ੀਲਾ ਦੇ ਵਪਾਰ ਰਾਹ ਤੋਂ ਗੁਜਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਆਨੰਦ ਨਾਲ ਅੱਜ ਦੇ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਲੰਘੇ ਸਨ। ਉਂਜ ਵੀ ਹਰਿਆਣੇ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਯਮੁਨਾਨਗਰ ਕੋਲ ਥੇਹ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਗਰ ਸੁਖ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬੋਧੀਆਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਸੀ। ਥੇਹ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸੁਖ ਦੀਆਂ ਜੂਹਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਪਿੰਡ ਚਨੇਟੀ ਵਿਖੇ ਅੱਜ ਵੀ ਬੋਧ ਸਤੂਪ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਕਾਰਨ ਚਨੇਟੀ ਦਾ ਬੋਧ ਸਤੂਪ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਸਤੂਪ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਥੇਹ ਜਾਂ ਟਿੱਲਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲ ਸਤੂਪ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਹੀ ਥੇਹ ਵਾਂਗ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਟਾਂ ਨਾਲ ਢਕਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਬੇਸ਼ਕੀਮਤੀ ਪੱਥਰ ਲਗਾ ਕੇ ਸਜਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਚਨੇਟੀ ਦੇ ਬੋਧ ਸਤੂਪ ਉੱਪਰ ਭਾਵੇਂ ਪੱਥਰ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਟਾਂ ਨਾਲ ਬਣੇ ਇਸ ਸਤੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਵੇਖਦਾ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੌਰੀਆ ਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ ਮਹਾਨ ਨੇ ਰਾਜਾ ਬਣਨ ਤੋਂ ਅੱਠ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਕਲਿੰਗਾ ਦੇ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਹੋਏ ਖੂਨ-ਖਰਾਬੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਤੇਬਾ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਇਕ ਲੱਖ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੋਈਆਂ ਮੌਤਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਬੋਧ ਧਰਮ ਵੱਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਚੱਲਦੇ ਹੋਏ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਸਤੰਭ ਤੇ ਬੋਧ ਸਤੂਪ ਬਣਵਾਏ ਸਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ

ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਕਲਿੰਗਾ ਦੇ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਤੂਪ ਬਣਵਾਏ ਸਨ। ਚਨੇਟੀ ਦਾ ਬੋਧ ਸਤੂਪ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਤੂਪਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਮਾਰ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਨੇਟੀ ਦਾ ਬੋਧ ਸਤੂਪ ਵੀ ਰਾਜੇ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਹੀ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੀ ਹਿਊਨਸਾਂਗ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਗਰ ਸੁਖ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਯਾਤਰਾ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਵਿਚ ਸੁਖ ਕੋਲ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬੋਧ ਸਤੂਪ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹਿਊਨਸਾਂਗ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਗਰ ਸੁਖ ਦਾ ਭ੍ਰਮਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਦਸ ਹੋਰ ਛੋਟੇ ਸਤੂਪਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਤੂਪ ਅੱਜ ਦੇ ਚਨੇਟੀ ਵਿਚਲਾ ਸਤੂਪ ਹੈ।

ਲਗਭਗ 2400 ਸਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਇਹ ਚਨੇਟੀ ਦਾ ਬੋਧ ਸਤੂਪ ਮਿੱਟੀ, ਰੁੱਖਾਂ ਤੇ ਝਾੜੀਆਂ ਨਾਲ ਢਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਪੁਰਾਤਤਵ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਕੁੱਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਥੇਹ ਬਣੇ ਚਨੇਟੀ ਦੇ ਇਸ ਬੋਧ ਸਤੂਪ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪੁਰਾਤਤਵ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਖੁਦਾਈ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚਨੇਟੀ ਦੇ ਸਤੂਪ ਨੂੰ 2400 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਦਿੱਖ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਚਨੇਟੀ ਦਾ ਬੋਧ ਸਤੂਪ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਮਾਰਕ ਕਲਾ ਦਾ ਉੱਤਮ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ। 166 ਫੁੱਟ ਘੇਰੇ ਵਾਲੇ ਤੇ ਲਗਭਗ 25 ਫੁੱਟ ਉੱਚੇ ਅਰਧ ਗੋਲ ਤੇ ਅੰਡਾਕਾਰ ਚਨੇਟੀ ਦੇ ਬੋਧ ਸਤੂਪ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੇਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਰਗਾਕਾਰ ਇੱਟਾਂ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਤੂਪ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪੀਲੀ ਭਾਅ ਮਾਰਦੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਵਾਲੀਆਂ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਚਨੇਟੀ ਦੇ ਸਤੂਪ ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਘੇਰਾ ਘੱਟਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਦੂਰੋਂ ਵੇਖਿਆਂ ਇਕ ਮਨਮੋਹਕ ਲਾਟੂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਬਣੇ ਬੋਧ ਸਤੂਪ ਗੋਲ ਲੰਮੇ ਜਾਂ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਭਾਵ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸ਼ਕਲਾਂ ਦੇ

ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਸਾਂਝੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਇਕ ਡੱਬਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸਥੀਆਂ, ਦੰਦ, ਸਿੱਕੇ ਜਾਂ ਵਰਤੋਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਸਤੂਪ ਦੁਆਲੇ ਪ੍ਰਦਕਸ਼ਣਾ (ਪਰਿਕਰਮਾ) ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਬੋਧ ਸਤੂਪਾਂ ਦੁਆਲੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵੇਦਿਕਾ (ਰੇਲਿੰਗ) ਬਣਾਈ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਚਨੇਟੀ ਦੇ ਸਤੂਪ ਦੁਆਲੇ ਪ੍ਰਦਕਸ਼ਣਾ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਵੇਦਿਕਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵੇਦਿਕਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਇਸ ਸਤੂਪ ਦੇ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਿਆ ਹੈ।

ਚਨੇਟੀ ਦੇ ਸਤੂਪ ਪ੍ਰਾਂਗਣ ਦੀ ਇਕ ਨੁੱਕਰੇ ਮਨਮੋਹਕ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿਚ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਵਾਜ਼ਾ, ਸਾਂਚੀ ਸਤੂਪ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਨਕਲ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਪਰ ਬੋਧ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਸ਼ੋਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਅੰਕਿਤ ਹੈ।

ਯਮੁਨਾਨਗਰ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਤਿੰਨ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਸਥਿਤ ਚਨੇਟੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਤੂਪ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਕਰਦਿਆਂ 6 ਗੋੜੇ ਲਾਉਣ ਨਾਲ ਇਕ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਪੰਧ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਚਨੇਟੀ ਵਾਸੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਤੂਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਸੈਲਾਨੀ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਢੁੱਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਤਿੱਬਤੀ ਤੇ ਨੇਪਾਲੀ ਇੱਥੇ ਉਚੇਚਾ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਤੇ ਸੈਲਾਨੀ ਇੱਥੇ ਆਣ ਕੇ ਸਤੂਪ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਚਨੇਟੀ ਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਗੋਲ ਸਤੂਪ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਪਰਿਕਰਮਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਪਿੰਡ-ਡਾਕ- ਹਮਜਾਪੁਰ,
ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ-ਫਤਿਹਾਬਾਦ (ਹਰਿਆਣਾ)-125051
94165-92149

**ਕਰਮਾਂ
ਵਾਲਾ ਰਿਸ਼ਤਾ**

ਮਨਦੀਪ ਗਿੱਲ ਧੜਾਕ

ਕਰਮਾਂ ਵਾਲਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜਿਹਦੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਰਜ ਨਹੀਂ,
ਕਾਹਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਨਸਾਨ ਜਿਹਦਾ ਕੋਈ ਫਰਜ਼ ਨਹੀਂ।

ਸੁੱਖੀ ਵਸੇ ਇਹ ਸੰਸਾਰ, ਭਲਾ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਮੰਗੀਏ,
ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਰੱਬ ਅੱਗੇ ਹੁਣ ਹੋਰ ਕੋਈ ਅਰਜ਼ ਨਹੀਂ।

ਸੁਣ ਕੇ ਬੇਸੁਰਿਆਂ ਦੀ ਤਾਲ ਨੂੰ, ਦਿਲ 'ਤੇ ਲਾਇਆ ਨਾ ਕਰੇ,
ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਣ ਸੁਣੇ, ਜਿਹੜੇ ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਤਰਜ਼ ਨਹੀਂ।

ਹੁਣ ਹਾਲੋ-ਬੇਹਾਲ ਹੋਈ ਪਈ ਹੈ ਇਹ ਦੁਨੀਆ ਸਾਰੀ,
ਕਿਹੜੀ ਹੈ ਉਹ, ਜਿਹੜੀ ਅੱਜ ਦੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਮਰਜ਼ ਨਹੀਂ।

ਸਾਰੀ ਹੀ ਉਮਰ ਕਰੀਏ ਯਾਰੇ, ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ,
ਕਿ ਮਾਂ ਦੀ ਮਮਤਾ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਕੋਈ ਕਰਜ਼ ਨਹੀਂ।

ਜੇਕਰ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਇੰਝ ਵੀ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ,
ਗਿੱਲ ਫੇਰ ਤਾਂ ਗ਼ਲਤੀ ਮੰਨਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੋਈ ਹਰਜ਼ ਨਹੀਂ।

ਪਿੰਡ-ਧੜਾਕ ਕਲਾਂ,
ਮੋਹਾਲੀ (ਪੰਜਾਬ)
99881-11134

ਘਟਨਾ ਏ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ, ਲਗਭਗ 1961-62 ਦੀ, ਰੁੱਤ ਸਿਆਲ ਦੀ। ਕੱਕਰੀ-ਬੋਲੀ ਰਾਤ ਦਾ ਸਮਾਂ। ਚੁਫੇਰੇ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਸੁੰਨ-ਮਸਾਨ। ਪਾਲਾ ਪੂਰੇ ਜੋਬਨ 'ਤੇ ਕੜਕਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਹੱਡ।

ਗਲੀਆਂ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ਾਈ ਸੀ ਬੰਦ। ਲੋਕੀ ਸਨ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ 'ਚ, ਰਜਾਈਆਂ ਤਾਣ ਕੇ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ। ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ-ਸਹਿਤ ਘਰ 'ਚ ਹੀ ਸਾਂ। ਰਜਾਈ ਨਾਲ ਕੰਬਲ ਜੋੜ ਕੇ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ।

ਅਚਾਨਕ ਰਾਤ 12 ਵਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਘਰ ਦੀ ਬੈੱਲ ਹੋਈ। ਬੈੱਲ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਹੋਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਬੈੱਲ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਉੱਠਿਆ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗਰਮ ਕੰਬਲ 'ਚ ਲਪੇਟਿਆ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਦਾ ਗੇਟ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ, ਹੋਸਟਲ ਦਾ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ, ਰਜਾਈ ਲਪੇਟੇ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹਾ ਏ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਕੜਕੇਦਾਰ ਸਰਦੀ 'ਚ ਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਣ ਹੀ ਵਾਲਾ ਸਾਂ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਹੋਸਟਲ ਦੇ ਕਮਰਾ ਨੰਬਰ 5 ਦਾ ਮੇਰਾ ਸਹਿਯੋਗੀ ਮੇਹਨ ਲਾਲ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਬਿਮਾਰ ਹੈ। ਦਰਦ ਨਾਲ ਤੜਪ ਰਿਹਾ ਏ। ਤੁਸੀਂ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਡਾਕਟਰ ਲੈ ਕੇ ਪੁੱਜੋ।"

ਹੋਸਟਲ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਵੱਲੋਂ ਮੈਂ ਕਦੇ ਅਣਗਹਿਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਹੋਸਟਲ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਦਰਦ 'ਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਦਰਦ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ ਏ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਅਮਾਨਤ ਵੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਜਿਗਰ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਵੀ। ਹੋਸਟਲ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਅਤੇ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਮੈਨੂੰ ਡੰਗਦੀ ਅਤੇ ਡੱਸਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਅੱਜ ਵੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਏ ਕਿ ਰਿਸ਼ਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਸਜਾਏ। ਮੈਂ ਹੋਸਟਲ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਤੋਰਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਛੇਤੀ

ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਪੁੱਜ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਗਰਮ ਸੂਟ ਪਾ ਕੇ, ਉੱਤੇ ਕੰਬਲ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਮਾਰ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਪਿਆ।

ਸਕੂਲ ਦੇ ਰਾਹ 'ਚ ਹੀ ਸੀ ਡਾ. ਬਾਬੂ ਰਾਮ ਦਾ ਘਰ, ਜੋ ਹੋਸਟਲ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ, ਮੇਰੇ ਸਕੂਲ ਵੱਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਸਨ। ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਜਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾਇਆ। ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਡਾਕਟਰੀ ਬੈਗ ਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਹੋਸਟਲ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ।

ਹੋਸਟਲ ਤੋਂ 50 ਕੁ ਗਜ਼ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਸਟਲ ਦੀ ਕੰਟੀਨ ਸੀ, ਜਿੱਥੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੀਆਂ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਜਾਂਦਿਆਂ-ਜਾਂਦਿਆਂ, ਕੰਟੀਨ ਦੀ ਭੱਠੀ 'ਤੇ ਮੈਂ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਬੈਠਿਆਂ ਵੇਖਿਆ, ਜੋ ਕੇਵਲ ਕਮੀਜ਼ ਅਤੇ ਕੱਛੇ 'ਚ ਹੀ ਸੀ। ਕੜਕੇ ਦੀ ਸਰਦੀ 'ਚ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ 'ਚ ਵੇਖ ਕੇ, ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਦੁਖੀ ਅਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਇਆ। ਵਿਆਕੁਲ ਤਾਂ ਸਾਂ ਪਰ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਹੋਸਟਲ ਦੇ ਲੜਕੇ ਦੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਵੱਲ ਸੀ।

ਮੈਂ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਹੋਸਟਲ ਦੇ ਲੜਕੇ ਦੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਪੁੱਜੇ। ਹੋਸਟਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦੇ ਲੜਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।

ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ, ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਸਟਲ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਾਂਚਿਆ, ਵਾਰਿਆ ਅਤੇ ਪਰਖਿਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਅਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਦਾ ਅਤੇ ਦਰਦ ਰੋਕਣ ਦਾ ਟੀਕਾ ਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਸੌ ਜਾਵੇਗਾ ਅਸਲੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਦੀ ਜਾਂਚ ਸਵੇਰੇ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੋ ਟੀਕੇ ਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਚਲੇ ਗਏ। ਮੈਂ ਅੱਧੇ ਕੁ ਘੰਟੇ ਲਈ, ਲੜਕੇ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਲਈ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਹੋਸਟਲ ਦਾ ਲੜਕਾ ਹੁਣ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਸੌ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵਾਪਸੀ 'ਤੇ ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਦੇਰ ਉਸ ਭੱਠੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਕੇ, ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ ਜੋ

ਏਨੀ ਕੜਾਕੇ ਦੀ ਸਰਦੀ 'ਚ ਵੀ ਅਧੂਰੇ ਪਹਿਰਾਵੇ 'ਚ ਸੀ।

ਮਨ ਸੋਚਾਂ ਦਾ ਸਾਗਰ ਏ। ਇਸ 'ਚ ਉੱਠਦੇ-ਡੁੱਬਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ ਅਨੇਕ ਜਵਾਰ ਭਾਟਾ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਕੁੱਝ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਵਿਚਲਿਤ, ਅਸਾਂਤ ਅਤੇ ਬੇਚੈਨ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਗਰਮ ਕੱਪੜਿਆਂ 'ਚ ਠਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਇਹ ਰੱਬ ਦਾ ਪਿਆਰਾ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੱਥੇ ਲਿਵ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਏ। ਮੈਂ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਘਰ ਆਇਆ। ਘਰੋਂ ਲੋੜੀਂਦੇ ਕੁੱਝ ਗਰਮ ਕੱਪੜੇ ਲੈ ਕੇ, ਸਕੂਲ ਦੀ ਕੰਟੀਨ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ।

ਉਹ ਸਿਦਕੀ ਅਤੇ ਸਬੂਰੀ ਬਣ ਕੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਚ ਗੁਆਚਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹ ਵਸਤਰ ਅਤੇ ਦਸ ਰੁਪਏ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਰੱਖੇ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, “ਭਲਿਆ ਲੋਕਾ ਸਰਦੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਇਹ ਕੱਪੜੇ ਪਾ ਲੈ ਅਤੇ ਸਵੇਰੇ ਉੱਠ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਸਾਂ ਰੁਪਏ ਦੀ ਚਾਹ ਪੀ ਲਵੀਂ।”

ਉਸ ਨੇ ਕੁੱਝ ਭਾਵੁਕ ਅਤੇ ਉਤੇਜਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਨਾ ਮੈਂ ਮੰਗਤਾ, ਨਾ ਮੈਂ ਭਿਖਾਰੀ, ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਰਜ਼ਾ 'ਚ, ਬੁਰਕੀ ਖਾਂਦਾ ਹਾਂ ਹੱਕ ਦੀ।”

ਮੈਂ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ 'ਚ ਕਿਹਾ, “ਤੂੰ ਨਾ ਮੰਗਤਾ, ਨਾ ਭਿਖਾਰੀ ਪਰ ਲੋੜਵੰਦ ਏਂ।”

ਹੱਥ ਨਾਲ ਕੱਪੜੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕੁੱਝ ਦੁਖੀ ਅਤੇ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕੌਣ ਹੈ ਲੋੜਵੰਦ, ਕੀ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਲੋੜ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨੀ ਏ ਉਸ ਦੀ ਲੋੜ ਪੂਰੀ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਹਾਂ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਾਵੇ।” ਮੇਰੇ ਵੇਖਦਿਆਂ-ਵੇਖਦਿਆਂ, ਕੁੱਝ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਜਿਹੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ, ਕੰਟੀਨ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਤੋਂ ਉਤਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਤੇਜ਼ ਕਦਮ ਪੁੱਟਦਾ ਹੋਇਆ ਹਨੇਰੇ 'ਚ ਲੁਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਅਤੇ ਬੇਫਿਕਰ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਫ਼ਰਜ਼, ਦੀਨ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਈਮਾਨ ਦੀ ਤੀਖਣ ਧਾਰ 'ਤੇ ਖਰਾ ਉਤਰਦਿਆਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਭਾਵਾਂ ਸਹਿਤ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵੱਲ ਤੁਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ।

ਮੰਝਧਾਰ ਤੋਂ
ਪਾਰ ਲੰਘਾ ਦੇ

ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ

ਕਿਸਤੀ ਨਾ ਡੁਬੇ ਮੇਰੀ,
ਤੂਫਾਨਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਹਾਂ।
ਵਿੱਚ ਸਮੁੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਰੱਬਾ,
ਗੀਤ ਤੇਰੇ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ।

ਕਾਲੀਆਂ ਘਟਾਵਾਂ ਅੰਬਰੀ ਚੜ੍ਹੀਆਂ,
ਡਰ ਲਗਦਾ ਕਿਤੇ ਵਰ੍ਹ ਨਾ ਜਾਵਣ।
ਯਾ ਕੋਈ ਕਾਲੀ ਬੱਦਲੀ ਆ ਕੇ,
ਮੇਰੇ ਅਰਮਾਨਾਂ ਨੂੰ, ਨਾ ਢਾਵਣ।

ਹਰਦਮ ਸੋਚਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਂ ਡੁਬਿਆ,
ਮੌਸਮਾਂ ਦੀ ਮੰਗਦਾ ਹਾਂ ਖ਼ੈਰ।
ਝੱਖੜ ਤੂਫਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦੇ,
ਕਰਾਂ ਅਰਜ਼ੋਈਆਂ ਅੱਠੇ ਪਹਿਰ।

ਮੰਜ਼ਿਲ ਹਾਲੇ ਦੂਰ ਹੈ ਮੇਰੀ,
ਰੁਕ-ਰੁਕ ਬੱਦਲ ਵਰ੍ਹਦੇ ਨੇ।
ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਮੇੜ ਲੈਂਦਾ ਮੁਹਾਰਾਂ,
ਨਿੱਤ ਮੇਰੇ ਕੋਸੇ ਸਾਹ ਠਰਦੇ ਨੇ।

ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਡੋਰੀ,
ਮੰਝਧਾਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘਾ ਦੇ ਰੱਬਾ।
ਕਿਤੇ ਅਣਹੋਈ ਨਾ ਵਾਪਰ ਜਾਵੇ,
ਛੱਲਾਂ ਨੂੰ ਤੂੰ ਸਮਝਾ ਦੇ ਰੱਬਾ।

153, ਹੁੱਡਾ ਪਾਰਟ-1,
ਸਾਹਬਾਦ ਮਾਰਕੰਡਾ (ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ)-136135
90506-80370

ਡਾਕ-ਗੜੀਗੜ੍ਹ, ਤਹਿ-ਜੰਮੂ,
ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ-ਜੰਮੂ (ਜੰਮੂ)-181101
94196-36562

ਇਹ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ

ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ

ਕਾਕੂ ਮੇਰੇ ਨਿੱਕੇ ਵੀਰ ਪੱਪੀ ਦਾ ਜਮਾਤੀ ਸੀ। ਦੇਵੇਂ ਤੀਜੀ ਜਮਾਤ 'ਚ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹੀ ਸਕੂਲ 'ਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਅੱਠਵੀਂ ਜਮਾਤ 'ਚ ਪੜ੍ਹਦੀ ਸਾਂ, ਜਦੋਂ ਦੇਵੇਂ ਜਣੇ ਜਦ ਵੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਦਾ

ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਬੈਠਦੀ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਬੈਠਦੇ। ਦੇਵੇਂ ਕਦੇ ਗਾਚੀ ਪਿੱਛੇ ਕਦੇ ਸਲੇਟੀ ਪਿੱਛੇ ਆਪਸ 'ਚ ਝਗੜਾ ਕਰਦੇ ਪਰ ਮੁੜ ਇੱਕ-ਮਿੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਜਿੱਦੇ-ਜਿੱਦੀ ਦੇਵੇਂ ਸਲੇਟ ਲੈ ਮੈਥੋਂ ਸੁਆਲ ਸਮਝਦੇ, ਬਾਤਾਂ ਸੁਣਦੇ।

ਕਾਕੂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰਾ, ਗੋਭਲਾ ਜਿਹਾ, ਸੋਹਣਾ ਮੁੰਡਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਗੋਦੀ ਚੜ੍ਹ ਬੈਠਦਾ ਤੇ ਚਾਂਭਲ-ਚਾਂਭਲ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਨ ਦੀ ਜਿੱਦ ਕਰਦਾ। ਮੈਂ ਆਖਦੀ-

“ਪਹਿਲਾਂ ਭੈਣ ਜੀ ਆਖ”

“ਲੈ ਤੂੰ ਕੋਈ ਮਾਸਟਰਨੀ ਏਂ, ਭੈਣ ਜੀ ਆਖਾਂ?”

“ਓਇ ਵੱਡੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਭੈਣ ਜੀ ਆਖੀਦਾ ਹੈ, ਬੁੱਧੂਆ...” ਪੱਪੀ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਦਰਸਾਉਂਦਾ।

“ਚੰਗਾ ਆਖੁੰ ਗਾ... ਪਹਿਲਾਂ ਕਹਾਣੀ ਤਾਂ ਸੁਣਾ।” ਉਹ ਆਖਦਾ।

ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗਦੀ। ਚਿੜੀ ਤੇ ਕਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ, ਰਾਜੇ ਤੇ ਰਾਣੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ, ਦਿਓ ਤੇ ਪਰੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ। ਉਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜੋ ਮੈਂ ਦਾਦੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਜਾਂ ਪਾਪਾ ਤੋਂ ਸੁਣ ਰੱਖੀਆਂ ਸਨ।

ਕਾਕੂ ਨੇ ਪੰਜਵੀਂ ਕਰ ਲਈ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਪਰੀਤੇ, ਜੇ ਕਿ ਸਾਡੇ ਘਰ ਗੋਰਾ-ਕੂੜਾ ਕਰਨ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਸੀਰੀ ਰਲਾਉਣ ਲਈ ਆਖਣ ਲੱਗੀ।

“ਨਹੀਂ ਚਾਚੀ ਤੈਨੂੰ ਚਾਹੀਦੈ ਤੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਵੇਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈ 'ਚ ਹੈ ਵੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰਾ”, ਮੈਂ ਸਿਆਣਿਆਂ ਵਾਂਗ ਪਰੀਤੇ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

“ਲੈ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕਿਹੜਾ ਬੀਬੀ ਰਾਣੀ ਏਸ ਡੀ.ਸੀ. ਲੱਗ

ਜਾਣੈ... ਮੁੜ ਕੰਮ ਖੇਤਾਂ 'ਚ ਹੀ ਕਰਨੈ।”

“ਨਾ ਜੇ ਪੜ੍ਹਨ 'ਚ ਨਲਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹਟਾ ਲੈਂਦੀ, ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਜਮਾਤ ਦਾ ਮਨੀਟਰ ਹੈ... ਨਾਲੇ ਡੀ.ਸੀ. ਵੀ ਤਾਂ ਬੰਦੇ ਈ ਹੁੰਦੇ ਨੇ... ਕੀ ਪਤਾ ਇਹ ਪੜ੍ਹ-ਲਿਖ ਕੇ ਸੱਚੀਓ ਡੀ.ਸੀ. ਲੱਗ ਜਾਵੇ...।”

ਮੈਂ ਪਰੀਤੇ ਨੂੰ ਮਨਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਾਂ।

“ਚੰਗਾ ਭਾਈ ਮੈਂ ਕੀ ਕਹਿੰਦੀ ਆਂ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਵੇ ਭਾਵੇਂ ਜਿੰਨਾ ਚਿੱਤ ਕਰਦੈ...” ਮੁੜ ਮੈਂ ਕਾਕੂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਾ ਛੱਡੇ। ਕਾਕੂ ਪੱਪੀ ਨਾਲ ਰਲ ਚੁਬਾਰੇ 'ਚ ਬੈਠਾ ਪੜ੍ਹਦਾ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਦਾ-ਪੜ੍ਹਦਾ ਇੱਥੇ ਹੀ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ। ਦੇਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ 'ਚ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਸੀ।

ਮੈਂ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਪਾਸ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਪਾਪਾ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੋਸਟਲ 'ਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਲਜ ਪਿੰਡੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਦੂਰ ਸੀ ਤੇ ਰੇਜ਼ ਬੱਸ 'ਚ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਂ ਛੁੱਟੀਆਂ 'ਚ ਪਿੰਡ ਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ਪੱਪੀ ਤੋਂ ਕਾਕੂ ਦਾ ਹਾਲ-ਚਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਪੁੱਛਦੀ, ਪੱਪੀ ਇਹ ਆਖ ਗੱਲ ਮੁਕਾ ਦਿੰਦਾ-

“ਪਤਾ ਨਹੀਂ... ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੁਣ ਉਸਦੀ ਦੇਸਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।”

ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ। ਪਰੀਤੇ ਵੀ ਦੋ ਕੁ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਈ ਸੀ।

ਮੈਂ ਪੱਪੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਵੇਖਦੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਾਕੂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਂਦਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਘਰ ਗਈ ਨੇ ਮੈਂ ਮੁੜ ਪੱਪੀ ਨੂੰ ਕਾਕੂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਕਦੋਂ ਦਾ ਅੱਠਵੀਂ 'ਚੋਂ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ, ਪੜ੍ਹਨੋਂ ਹਟ ਗਿਆ ਸੀ।

“ਹੁਣ ਕੀ ਕਰਦਾ ਹੈ?”

“ਅਵਾਰਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ।”

ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦੁੱਖ ਜਿਹਾ ਹੋਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਮੈਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਕਾਕੂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਰੀ ਰਖਾਉਣ ਲਈ ਪਰੀਤੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਡੀ.ਸੀ. ਲੱਗਣ ਨੂੰ ਕੀ ਐ, ਉਹ ਵੀ

ਤਾਂ ਬੰਦੇ ਈ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਕੀ ਪਤਾ ਕਾਕੂ ਦੀ ਕਿਸਮਤ 'ਚ ਇਹੀ ਹੋਵੇ।

ਐਮ.ਏ. ਦੇ ਪੇਪਰ ਦੇ ਕੇ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਆ ਗਈ ਸਾਂ। ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੁਲਾਬੀ ਸ਼ਾਮਾਂ ਸਨ, ਖੇਤਾਂ 'ਚ ਕਣਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਢੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਲੂਸੇ ਹੋਏ ਦਿਨ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਹਵੇਲੀਓਂ ਘਰ ਪਰਤ ਰਹੀ ਸਾਂ।
“ਸਦਕੇ ਜਾਵਾਂ ਸੋਹਣਿਓ।”

ਇਕ ਦੇ ਅਵਾਰਾ ਜਿਹੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਬੋਹੜ ਦੇ ਥੜ੍ਹੇ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਇਕ ਅਲੂੰਏਂ ਜਿਹੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲਾ ਮੁੰਡਾ ਮੁਸਕੜੀਆਂ ਹੱਸਦਾ ਆਖ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਇਕ ਤੱਤੀ ਤੇਜ਼ ਲਹਿਰ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰਾ ਸਾਰਾ ਦਿਮਾਗ਼ ਚੀਰ ਗਈ ਹੋਵੇ... ਇਹ ਤਾਂ ਕਾਕੂ ਸੀ... ਉੱਚਾ ਲੰਬਾ, ਗੋਰਾ, ਗੋਭਲਾ ਜਿਹਾ, ਭੇਲੇ ਜਿਹੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲਾ ਕਾਕੂ... ਜਿਸਦੀ ਮੁੱਛ ਫੁੱਟ ਰਹੀ ਸੀ... ਚੌੜੇ-ਚੌੜੇ ਮੋਢੇ, ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਵਾਨੀ... ਮੈਲਾ ਕੁੜਤਾ, ਸਿਰ 'ਤੇ ਲਪੇਟਿਆ ਧਾਰੀਆਂ ਵਾਲਾ ਸਾਫ਼ਾ... ਖੱਚਰੀ ਹਾਸੀ ਹੱਸਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹ, ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਚਮਕ ਵਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ...।

ਕਦਮ ਸਨ ਕਿ ਮਣ-ਮਣ ਦੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਕੀ ਇਸ ਮੈਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਨਹੀਂ...? ਕੀ ਇਹ ਉਹੀ ਕਾਕੂ ਹੈ ਜੋ ਨਿੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਮੇਰੀ ਗੋਦ 'ਚ ਆ ਬੈਠਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਨ ਦੀ ਜ਼ਿੱਦ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ 'ਚ ਸਲੇਟ ਫੜੀ ਸਵਾਲ ਸਮਝਦਾ ਸੀ... ਮੇਰੇ ਨਿੱਕੇ ਵੀਰ ਪੱਪੀ ਨਾਲ ਬਹਿ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਾ, ਪੜ੍ਹਦਾ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ...।

“ਬਾਤ ਸੁਣਾ...” ਜੇ ਮੇਰੇ ਗਲ ਬਾਹੀਂ ਪਾ ਜ਼ਿੱਦ ਕਰਦਾ ਸੀ।
“ਨਹੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭੈਣ ਜੀ ਆਖ, ਮੈਂ ਲਾਡ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ।
“ਤੂੰ ਕੋਈ ਮਾਸਟਰਨੀ ਲੱਗੀ ਏਂ।”

“ਵੱਡੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭੈਣ ਜੀ ਆਖੀਦੈ, ਬੁੱਧੂਆ”, ਪੱਪੀ ਉਸਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਸੀ... ਕੀ ਇਹ ਉਹੀ ਕਾਕੂ ਹੈ... ਨਹੀਂ ਇਹ ਕਾਕੂ ਨਹੀਂ ਸੀ... ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਝੂਠੀ ਤਸੱਲੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਹਾਂ ਇਹ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ...।

ਗੁਜ਼ਲ

ਸਿਮਰਤ ਸੁਮੈਰਾ

ਘਟਾ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖੀ ਸੀ,
ਜਿਹਦੇ ਧਰਵਾਸ ਦੇ ਉੱਤੇ।
ਉਹ ਬੱਦਲ ਲਾ ਰਿਹੈ ਪਹਿਰੇ,
ਅਸਾਡੀ ਪਿਆਸ ਦੇ ਉੱਤੇ।

ਮਸ਼ਾਲਾਂ ਵਾਂਗਰਾਂ ਬਲ ਕੇ,
ਹਨੇਰੇ ਚੀਰ ਜਾਵਾਂਗੇ।
ਕਿ ਪੈੜਾਂ ਛੱਡ ਜਾਵਾਂਗੇ,
ਅਸੀਂ ਇਤਹਾਸ ਦੇ ਉੱਤੇ।

ਸੁਨਹਿਰੀ ਹੋ ਗਏ ਸਿੱਟੇ,
ਵਹੀ ਖਾਤੇ ਉਹ ਲੈ ਆਇਆ।
ਕਿ ਪਾਣੀ ਫੇਰਿਆ ਉਸਨੇ,
ਅਸਾਡੀ ਆਸ ਦੇ ਉੱਤੇ।

ਮੁਹੱਬਤ ਨੂੰ ਸਮਝ ਬੈਠਾ ਹੈ,
ਉਹ ਸ਼ਤਰੰਜ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ।
ਬੜਾ ਹੀ ਤਰਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ,
ਉਹਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦੇ ਉੱਤੇ।

ਕਿੱਧਰ ਤੁਰ ਚੱਲੀਆਂ ਕੁੰਜਾਂ,
ਵਤਨ ਇਹ ਛੱਡ ਕੇ।
ਆਪਣੇ ਪਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਦ ਭਰ ਕੇ,
ਨਿਕਲੀਆਂ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਉੱਤੇ।

2/402 ਅਨੁਸ਼ਕਾ ਉਸ਼ੀਵਾਰਾ ਮਹਾਡਾ,
ਸਾਹਮਣੇ ਉਸ਼ੀਵਾਰਾ, ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ,
ਅੰਧੇਰੀ ਵੈਸਟ, (ਮੁੰਬਈ)-400053
98190-77617

40 ਈ ਗਰੇਟਰ ਕੈਲਾਸ਼, ਬਟਾਲਾ,
ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ-ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ (ਪੰਜਾਬ)-143505
98550-04485

ਅਜੋਕੇ ਤੇਜ਼ ਤਰਾਰ ਜੁੱਗ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਦਾਦਾ/ਦਾਦੀ ਕੋਲੋਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਨਾ ਬਚਪਨ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਥਾਵਾਂ ਇਕ ਵਡਮੁੱਲੀ ਵਿਰਾਸਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਛੁਪੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਸਤਰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਵੀ ਦੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਇਕ ਕਥਾ ਦਾ ਮੂਲ ਮੇਰੇ ਕਲਪਨਾ-ਪਟ 'ਤੇ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਅਜੋਕੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਵਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਇਕ 'ਕਾਂ' ਮੋਹਲੇਧਾਰ ਮੀਂਹ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਭਿੱਜ ਗਿਆ। ਬ੍ਰਿਛ ਦੀ ਟਹਿਣੀ ਤੋਂ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਗਿਆ। ਉਸ ਬ੍ਰਿਛ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਹਲਣੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠੀ ਚਿੜੀ ਨੇ ਵੇਖਿਆ। ਤਰਸ ਖਾ ਕੇ ਚਿੜੀ ਨੇ 'ਕਾਂ' ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਭੋਜਨ ਦਿੱਤਾ, ਭੋਜਨ ਖਾ ਕੇ ਕਾਂ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੋਇਆ। ਕਾਂ ਨੇ ਚਿੜੀ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਖੰਭ ਝਾੜ ਕੇ ਉੱਡ ਗਿਆ।

ਕਾਂ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਪੰਛੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਪਰ ਚਿੜੀ ਦੀ 'ਨੇਕੀ' ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਸ 'ਤੇ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਚਿੜੀ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਕਰ ਲਈ। ਇਹ ਦੋਸਤੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪ੍ਰਵਾਣ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਚਿੜੀ ਨੂੰ ਦਾਣਾ-ਦੁਣਕਾ ਚੁਗਦੀ ਨੂੰ ਕਿਧਰੋਂ ਇਕ ਮੋਤੀ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੋਤੀ ਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ। ਕਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, 'ਆਓ ਆਪਾਂ ਇਸ ਮੋਤੀ ਨਾਲ ਖੇਡਦੇ ਹਾਂ।' ਚਿੜੀ ਸੀ ਸਰਲ ਸੁਭਾਉ ਵਾਲੀ। ਉਸ ਨੇ ਝੱਟ ਹੀ 'ਹਾਂ' ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਚਿੜੀ ਨੇ ਮੋਤੀ ਕਾਂ ਵੱਲ ਸੁੱਟਿਆ। ਕਾਂ ਨੇ ਮੋਤੀ ਵਾਪਸ ਚਿੜੀ ਵੱਲ ਸੁੱਟਿਆ। ਦੋਨੋਂ ਮੋਤੀ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਲੱਗੇ। ਅਚਾਨਕ ਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ

ਦੁਸ਼ਟਤਾ ਜਾਗ ਪਈ। ਉਹ ਚਿੜੀ ਦਾ ਮੋਤੀ ਲੈ ਕੇ ਉੱਡ ਗਿਆ। ਕਾਂ ਵੱਡੇ ਪਿੱਪਲ ਵਿੱਚ ਜਾ ਛੁਪਿਆ। 'ਕਾਂ' ਸੀ ਦੁਸ਼ਟ ਬਲਵਾਨ, ਚਿੜੀ ਸੀ ਨਿਰਬਲ ਮਸਕੀਨ। ਉਹ ਵਿਚਾਰੀ ਕੀ ਕਰਦੀ! ਉਹ ਠੱਗੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਹ ਰੋਂਦੀ ਰਹਿ ਗਈ।

ਚਿੜੀ ਨੇ ਪਿੱਪਲ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ,
'ਪਿੱਪਲ ਦਾਦਾ, ਮੈਂ ਦੁਖਿਆਰੀ, ਚਿੜੀ ਵਿਚਾਰੀ,
ਦੁਸ਼ਟ ਕਾਂ ਨੇ ਠੱਗੀ ਮਾਰੀ,
ਕੱਢੋ ਕਾਂ ਨੂੰ, ਕਰੋ ਮਦਦ ਹਮਾਰੀ।'
ਪਿੱਪਲ ਬੋਲਿਆ,
'ਚਿੜੀਆ ਪਿਆਰੀ, ਸੁਣੋ ਬਾਤ ਹਮਾਰੀ
ਕਾਂ ਨੇ ਹਮਰਾ ਕੁਛ ਨਾ ਬਿਗਾੜਾ,
ਮੈਂ ਨਾ ਉਡਾਊ ਕਾਂ ਵਿਚਾਰਾ।'

ਚਿੜੀ ਬੋਲੀ, ਪਿੱਪਲ ਕਾਂ ਉਡਾਏ ਨਾ, ਕਾਂ ਮੋਤੀ ਦੇਵੇ ਨਾ,
ਚਿੜੀ ਵਿਚਾਰੀ ਕੀ ਕਰੇ?

ਉੱਤਰ ਮਿਲਿਆ, 'ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਪੀ ਮਰੇ'

ਚਿੜੀ ਸੋਚਦੀ ਰਹੀ 'ਪਿੱਪਲ ਇੰਨਾ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਗੁਣਵਾਨ ਸਮਝ ਕੇ ਲੋਕ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਪਰ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਮਹਾਨ ਹੋਇਆ ਜੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਿਰਬਲ ਮਸਕੀਨ ਦੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ?' ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਪਤੀਲੀ ਉਬਲੂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਕੰਢੇ ਸਾੜੂ, ਚਿੜੀ ਵਿਚਾਰੀ ਕੀ ਕਰਦੀ। ਸਬਰ ਦਾ ਘੁੱਟ ਭਰ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਚਿੜੀ ਨੇ ਪਿੱਪਲ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ। ਉਹ ਆਰੇ ਵਾਲੇ ਤਰਖਾਣ ਪਾਸ ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਲੱਗੀ,
'ਤਰਖਾਣ ਤਾਊ, ਮੈਂ ਦੁਖਿਆਰੀ ਚਿੜੀ ਵਿਚਾਰੀ,
ਦੁਸ਼ਟ ਕਾਂ ਨੇ ਮੁਝ ਸੇ ਠੱਗੀ ਮਾਰੀ,
ਪਿੱਪਲ ਨੇ ਦੁਰਕਾਰਾ ਮੁਝ ਕੇ,
ਕਾਟੇ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਸਹਾਰਾ ਮੁਝ ਕੇ।'

ਤਰਖਾਣ ਨੇ ਤਰਸ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਫਿਰ ਕੁਝ ਸੋਚ ਕੇ ਬੋਲਿਆ,

‘ਚਿੜੀਆ ਪਿਆਰੀ ਸੁਣ ਬਾਤ ਹਮਾਰੀ,
ਪਿੱਪਲ ਨੇ ਮੇਰਾ ਕੁਝ ਨਾ ਬਿਗਾੜਾ, ਮੈਂ ਨਾ ਕਾਟੂੰ ਪਿੱਪਲ
ਵਿਚਾਰਾ।’

ਚਿੜੀ ਬੋਲੀ, ‘ਤਰਖਾਣ ਪਿੱਪਲ ਚੀਰੇ ਨਾ, ਪਿੱਪਲ ਕਾਂ
ਉਡਾਏ ਨਾ, ਕਾਂ ਮੇਤੀ ਦੇਵੇ ਨਾ, ਫਿਰ ਚਿੜੀ ਵਿਚਾਰੀ ਕੀ
ਕਰੇ ?’

ਤਰਖਾਣ ਬੋਲਿਆ, ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਪੀ ਮਰੇ।

ਹੁਣ ਚਿੜੀ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨਿਰਾਸ਼ ਵੀ।
ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਤਰਖਾਣ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਮਦਦ
ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਾਂ। ਉਹ ਨਗਰ ਕੋਤਵਾਲ ਪਾਸ ਗਈ
ਅਤੇ ਤਰਖਾਣ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਲੱਗੀ,

‘ਕੋਤਵਾਲ ਚਾਚਾ, ਸੁਣੋ ਅਰਜ਼ ਹਮਾਰੀ, ਕਾਂ ਨੇ ਮੁਝ ਸੇ
ਠੱਗੀ ਮਾਰੀ,

ਪਿੱਪਲ ਤੇ ਤਰਖਾਣ ਨੇ ਦੁਰਕਾਰਾ ਮੁਝ ਕੇ,

ਨਿਆਂ ਕਾ ਦੇ ਸਹਾਰਾ ਮੁਝ ਕੇ, ਜੇਲ ਮੇਂ ਡਾਲੇ ਤਰਖਾਣ,

ਮੁਝ ਮਾਸੂਮ ਕਾ ਕਰੇ ਕਲਿਆਣ

ਨਗਰ ਕੋਤਵਾਲ ਨੇ ਚਿੜੀ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਗਹੁ ਨਾਲ
ਸੁਣੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਤਰਖਾਣ ’ਤੇ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ ਅਤੇ
ਦੇਸ਼ੀ ਨੂੰ ਪਕੜਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਡਿਊਟੀ ਵੀ ਯਾਦ ਆਈ।
ਫਿਰ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ‘ਕੈਸਾ ਜਮਾਨਾ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਦੇ
ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਅਪਰਾਧ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰੋਕਣ
ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਿਰ ਸੋਚਦਾ ਹੈ, ਨਿਰਬਲ ਚਿੜੀ ਦੀ ਕਿਸੇ
ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਬਿਗਾਣੇ
ਝੰਡਟ ਵਿਚ ਫਸਾਂ ! ਕੋਤਵਾਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ,

‘ਚਿੜੀਆ ਪਿਆਰੀ, ਸੁਣ ਬਾਤ ਹਮਾਰੀ,

ਤਰਖਾਣ ਨੇ ਮੇਰਾ ਕੁਝ ਨਾ ਬਿਗਾੜਾ,

ਮੈਂ ਨਾ ਪਕੜੂੰ ਤਰਖਾਣ ਵਿਚਾਰਾ। ਚਿੜੀ ਨੂੰ ਝਟਕਾ ਲੱਗਾ।

ਉਸ ਨੇ ਹੌਕਾ ਭਰਿਆ।

ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲਿਆ, ‘ਕੋਤਵਾਲ ਤਰਖਾਣ ਪਕੜੇ ਨਾ,
ਤਰਖਾਣ ਪਿੱਪਲ ਚੀਰੇ ਨਾ, ਪਿੱਪਲ ਕਾਂ ਉਡਾਏ ਨਾ, ਕਾਂ
ਮੇਤੀ ਦੇਵੇ ਨਾ,

ਚਿੜੀ ਵਿਚਾਰੀ ਕੀ ਕਰੇ?’

ਕੋਤਵਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ: ‘ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਪੀ ਮਰੇ’

ਚਿੜੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ‘ਚ ਡੁੱਬੀ ਸਿਰ ਫੜ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈ।

ਸੋਚ-ਸੋਚ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੋਤਵਾਲ ਦੀ
ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਰਾਜਾ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਚਿੜੀ ਰਾਜਾ ਪਾਸ
ਅਰਜ਼ੋਈ ਕਰਦੀ ਹੈ,

‘ਮੈਂ ਦੁਖਿਆਰੀ, ਚਿੜੀ ਵਿਚਾਰੀ,

ਕਾਂ ਨੇ ਛੀਨਾ ਮੇਤੀ ਮੇਰਾ, ਕੋਤਵਾਲ ਵੀ ਨਾ ਕਰੇ ਨਿਬੇੜਾ,

ਪਰਜਾ ਕੇ ਪਿਤਾ ਮਹਾਰਾਜ, ਬਾਂਧ ਕੋਤਵਾਲ ਰਾਖੇ ਲਾਜ।

ਚਿੜੀ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਰਾਜੇ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਟੁੰਬ ਗਈ।
ਕੋਤਵਾਲ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਪ੍ਰਤੀ ਘੋਰ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ’ਤੇ ਗੁੱਸਾ
ਵੀ ਬਹੁਤ ਆਇਆ। ਫਿਰ ਰਾਜਾ ਸੋਚਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੁੱਛ
ਜੀਵ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਜਾਂ ਮੇਰੀ ਗੱਦੀ ਨੂੰ ਕੀ ਖ਼ਤਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ !
ਕੋਤਵਾਲ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦੇਵਾਂਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਕੇ ਮੇਰੇ
ਵਿਰੁੱਧ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਚਿੜੀ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਹੋਇਆ ਹੈ,
ਮੈਨੂੰ ਕੀ! ਚਿੜੀ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ‘ਚਿੜੀਆ ਪਿਆਰੀ, ਸੁਣ
ਬਾਤ ਹਮਾਰੀ, ਕੋਤਵਾਲ ਨੇ ਮੇਰਾ ਕੁਝ ਨਾ ਬਿਗਾੜਾ, ਮੈਂ ਨਾ
ਬਾਂਧੂ ਕੋਤਵਾਲ ਵਿਚਾਰਾ। ਚਿੜੀ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਈ।
ਹੌਕਾ ਭਰ ਕੇ ਬੋਲੀ,

‘ਰਾਜਾ ਕੋਤਵਾਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਨਾ, ਕੋਤਵਾਲ ਤਰਖਾਣ ਪਕੜੇ ਨਾ,
ਤਰਖਾਣ ਪਿੱਪਲ ਵੱਢੇ ਨਾ, ਪਿੱਪਲ ਕਾਂ ਉਡਾਏ ਨਾ, ਕਾਂ
ਮੇਤੀ ਦੇਵੇ ਨਾ, ਫਿਰ ਚਿੜੀ ਵਿਚਾਰੀ ਕੀ ਕਰੇ?’

ਰਾਜੇ ਨੇ ਵਿਅੰਗ ਕੀਤਾ, ‘ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਪੀ ਮਰੇ!

ਚਿੜੀ ਵਿਚਾਰੀ ਕੀ ਕਰਦੀ! ਸੜ-ਭੁਜ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ।
ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕੇਰਾ ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਰਥ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸਦੀ
ਹਿੰਮਤ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਸੋਚਦੀ ਹੈ, ਨਿਰਬਲ
ਮਸਕੀਨ ’ਤੇ ਕੋਈ ਤਰਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ
ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਡਿਊਟੀ ਪ੍ਰਤੀ ਜੁਆਬ-ਦੇਹ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਵੀ
ਉਹ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਜੇ ਰਾਜਾ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ
ਲਾਠੀ, ਉਸੇ ਦਾ ਰਾਜ ਹੈ। ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ
ਆਇਆ, ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਮਤਾ ਦੀ ਮੂਰਤ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਫਿਰ
ਔਰਤ ਹੀ ਦੂਜੀ ਔਰਤ ਦਾ ਦਰਦ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦੀ
ਹੈ। ਇੰਜ ਸੋਚਦੀ-ਸੋਚਦੀ ਰਾਜ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਉਹ ਰਾਣੀ
ਪਾਸ ਗਈ। ਉਹ ਗੁਹਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੀ, ‘ਮਸਕੀਨ ਮੈਂ ਚਿੜੀ
ਵਿਚਾਰੀ, ਦੁਸ਼ਟ ਕਾਂ ਨੇ ਠੱਗੀ ਮਾਰੀ, ਪਿੱਪਲ ਤੇ ਤਰਖਾਣ
ਨੇ ਦੁਰਕਾਰੀ, ਕੋਤਵਾਲ ਨਾ ਕਰੇ ਕੰਮ ਸਰਕਾਰੀ, ਰਾਜਾ ਵੀ
ਨਾ ਬਾਂਧੇ ਕੋਤਵਾਲ, ਅਬ ਕਿਸ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂ ਆਪਣਾ ਹਾਲ!

ਰਾਣੀ ਮਾਤਾ ਤੁਮ ਸੇ ਕਰੂੰ ਗੁਹਾਰ, ਰੂਠੇ ਰਾਜਾ ਸੇ ਤੇ ਚੱਲੇ ਸਰਕਾਰ।

ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਦੁੱਖੜਾ ਸੁਣ ਕੇ ਰੋਣਾ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਪਸੀਜ ਗਿਆ। ਸੋਚਦੀ ਹੈ-ਚਿੜੀ ਵਿਚਾਰੀ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਸੰਧਿਆ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਜ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਆਉਣਗੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ, ਰੁੱਸ ਜਾਵਾਂਗੀ। ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਚਿੜੀ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗੀ। ਅਚਾਨਕ ਉਸਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਅੱਜ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਉਸ ਲਈ ਖਾਸ ਤੋਹਫ਼ੇ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਸੋਚਦੀ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਜੀਵਨ ਮਹਾਰਾਜ ਨਾਲ ਹੱਸੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਮਜ਼ੇ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਕੀ! ਰਾਜ-ਪਾਟ ਦਾ ਕੰਮ ਰਾਜਾ ਜਾਣੇ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਜਾਣੇ, ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਆਪਣੀ ਹੱਸਦੀ-ਵੱਸਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਰੋਸੇ ਦੇ ਅੰਗਾਰ ਭਰਾਂ!

ਰਾਣੀ ਚਿੜੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ, 'ਚਿੜੀਆ ਪਿਆਰੀ ਸੁਣ ਬਾਤ ਹਮਾਰੀ, ਰਾਜਾ ਨੇ ਮੇਰਾ ਕੁਛ ਨਾ ਬਿਗਾੜਾ, ਰੁੱਸ ਕੇ ਮੈਂ ਨਾ ਦੁਖੀ ਕਰੂੰ ਰਾਜਾ ਵਿਚਾਰਾ।' ਹੁਣ ਤਾਂ ਚਿੜੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਗਰ 'ਚ ਡੁੱਬ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਹੋਕਾ ਭਰਿਆ ਅਤੇ ਬੋਲੀ, 'ਰਾਣੀ ਰਾਜੇ ਨਾਲ ਰੁੱਸੇ ਨਾ, ਰਾਜਾ ਕੋਤਵਾਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਨਾ, ਕੋਤਵਾਲ ਤਰਖਾਣ ਪਕੜੇ ਨਾ, ਤਰਖਾਣ ਪਿੱਪਲ ਚੀਰੇ ਨਾ, ਪਿੱਪਲ ਕਾਂ ਉਡਾਏ ਨਾ, ਕਾਂ ਮੋਤੀ ਦੇਵੇ ਨਾ, ਤਾਂ ਚਿੜੀ ਵਿਚਾਰੀ ਕੀ ਕਰੇ? ਰਾਣੀ ਬੋਲੀ, 'ਕੁਝ ਨਾ ਕਰੋ, ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਪੀ ਮਰੋ!'

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਚਿੜੀ ਨਿਰਾਸ-ਹਤਾਸ਼ ਹੋ ਗਈ। ਸੋਚਦੀ ਹੈ- ਸੱਚ-ਧਰਮ 'ਨਿਆਂ' ਤੇ 'ਸੰਵੇਦਨਾ' ਖੰਭ ਲਾ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚੋਂ ਉੱਡ ਗਏ ਹਨ। ਨਿੱਜੀ ਸੁਆਰਥ ਸਭ 'ਤੇ ਇਤਨਾ ਹਾਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਿਜ-ਸਵਾਰਥ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਦਿੱਸਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਅੱਗ ਲੱਗੇ ਅਜਿਹੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ, ਅੱਗ ਲੱਗੇ ਰਾਜੇ ਰਾਣੀ ਨੂੰ! ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਸੁਣ ਕੇ ਅੱਗ ਉੱਥੇ ਪਰਗਟ ਹੋ ਗਈ। ਹੁਣ ਅੱਗ ਦੇ ਸੁਭਾਉ ਵਿਚ ਚਿੜੀ ਨੂੰ ਆਸ਼ਾ ਦੀ ਕਿਰਣ ਦਿੱਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅੱਗ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੁੱਖੜਾ ਸੁਣਾਇਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ,

“ਸਾੜੇ ਰਾਣੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ! ਇਹ ਮਮਤਾ-ਹੀਣ ਕੈਸੀ ਮਾਂ ਹੈ ਜੋ ਮਮਤਾ ਨਹੀਂ, ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਦੀ ਮੌਜ ਮਸਤੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ

ਰੱਖਦੀ ਹੈ।” ‘ਅੱਗ’ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਭੜਕ ਪਈ। ਫਿਰ ਹੱਸ ਕੇ ਬੋਲੀ,

‘ਚਿੜੀਆ ਪਿਆਰੀ, ਸੁਣ ਬਾਤ ਹਮਾਰੀ,

ਰਾਜਾ ਰਾਣੀ ਮੇਰੀ ਪੂਜਾ ਕਰਤੇ,

ਕਈ ਪਦਾਰਥ ਅਰਪਣ ਕਰਤੇ,

ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਰਾਣੀ ਸੇ ਲੜੂੰ?

ਤੇਰੀ ਖ਼ਾਤਰ ਨਿਜ ਹਾਨੀ ਕਰੂੰ?

ਹੁਣ ਤਾਂ ਚਿੜੀ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਬਿਲਕੁਲ ਟੁੱਟ ਗਈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ

ਅੱਗ 'ਚ ਸੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਹੋਕਾ ਭਰ ਕੇ ਚਿੜੀ

ਬੋਲੀ; ਅੱਗ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਸਾੜੇ ਨਾ,

ਰਾਣੀ ਰਾਜੇ ਨਾਲ ਰੁੱਸੇ ਨਾ

ਰਾਜਾ ਕੋਤਵਾਲ ਨੂੰ ਦੰਡ ਨਾ ਦੇਵੇ, ਕੋਤਵਾਲ ਤਰਖਾਣ ਦਾ

ਘੁਮੰਡ ਨਾ ਤੋੜੇ,

ਤਰਖਾਣ ਪਿੱਪਲ ਚੀਰੇ ਨਾ, ਪਿੱਪਲ ਕਾਂ ਉਡਾਏ ਨਾ,

ਕਾਂ ਮੋਤੀ ਦੇਵੇ ਨਾ,

ਫਿਰ ਚਿੜੀ ਵਿਚਾਰੀ ਕੈਸੇ ਜੀਵੇ?’

ਅੱਗ ਬੋਲੀ, 'ਮਰਨੇ ਕੇ ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਪੀਵੇ।'

ਨਿਰਾਸ਼ਾ 'ਚ ਡੁੱਬੀ ਚਿੜੀ ਨੇ ਹੁਣ ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਪੀ ਕੇ

ਮਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਾਣੀ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਈ। ਉਸ

ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਪਾਣੀ ਅੱਗ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ

ਝੱਟ ਵਿਚ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਮਦਦ

ਲੈਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ। ਉਹ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ‘ਮਸ਼ਕਾਂ’

ਪਾਸ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਮਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੁੱਖੜਾ ਸੁਣਾਇਆ

ਅਤੇ ਕਿਹਾ,

“ਪਿਆਰੀ ਭੈਣੇ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰੋ,

ਅੱਗ ਬੁਲਾਕੇ ਉਸਨੂੰ ਦੰਡ ਦਿਓ।”

ਮਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਆਪੇ ਵਿਚ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕੀਤਾ।

ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅੱਜ ਸਵਾਰਥ ਦਾ ਬੋਲ

ਬਾਲਾ ਹੈ, ਅਪਰਾਧੀ ਦਨਦਨਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਭ ਨਿਰਬਲ

ਗਰੀਬ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਸ਼ੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਾਣੀ ਪਾ ਕੇ ਅਸੀਂ ਅੱਗ

ਬੁਝਾ ਤਾਂ ਦੇਵਾਂਗੇ, ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਸੇਕ ਲੱਗੇਗਾ ਤੇ ਪਾਣੀ ਵੀ ਕੁਝ

ਸੜੇਗਾ। ਸਾਨੂੰ ਕੀ! ਚਿੜੀ ਜਾਣੇ ਆਪਣਾ ਝੰਜਟ। ਮਸ਼ਕਾਂ

ਬੋਲੀਆਂ,

ਚਿੜੀਆ ਪਿਆਰੀ, 'ਸੁਣ ਬਾਤ ਹਮਾਰੀ,

ਅੱਗ ਨਾ ਕਰੇ ਕੁਝ ਹਾਨੀ ਹਮਾਰੀ,
 ਹਮ ਨਾ ਬੁਝਾਏ ਅਗਨੀ ਪਿਆਰੀ।
 ਜਾਓ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਜਾਓ,
 ਆਪਣਾ ਝੰਡਾ ਖੁਦ ਨਿਪਟਾਓ।
 ਰੋਂਦੀ-ਰੋਂਦੀ ਚਿੜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ,
 ਪਾਣੀ ਅੱਗ ਬੁਝਾਏ ਨਾ,
 ਅੱਗ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਜਲਾਏ ਨਾ,
 ਰਾਣੀ ਰਾਜੇ ਨਾਲ ਰੁੱਸੇ ਨਾ
 ਰਾਜਾ ਕੋਤਵਾਲ ਨੂੰ ਦੰਡ ਨਾ ਦੇਵੇ,
 ਕੋਤਵਾਲ ਤਰਖਾਣ ਨੂੰ ਜੇਲ 'ਚ ਨਾ ਭੇਜੇ।
 ਤਰਖਾਣ ਪਿੱਪਲ ਚੀਰੇ ਨਾ,
 ਪਿੱਪਲ ਕਾਂ ਉਡਾਏ ਨਾ,
 ਕਾਂ ਮੋਤੀ ਦੇਵੇ ਨਾ,
 ਫਿਰ ਚਿੜੀ ਵਿਚਾਰੀ ਕੀ ਕਰੇ?'
 ਮਸ਼ਕਾਂ ਬੋਲੀਆਂ, ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਪੀ ਮਰੇ।

ਚਿੜੀ ਨੂੰ ਮਸ਼ਕਾਂ 'ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਆਇਆ ਪਰ
 ਕੀ ਕਰਦੀ! ਸੋਚਦੀ ਹੈ, ਮਸ਼ਕਾਂ ਪਾਣੀ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ
 ਕੀ ਹੋਇਆ! ਹੈ ਤਾਂ ਮੁਰਦਾਰ ਦਾ ਚਮੜਾ ਹੀ! ਫਿਰ ਵੀ
 ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਹੰਕਾਰ ਹੈ। ਚਮੜੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਚੂਹੇ ਹੀ
 ਟੁੱਕ ਜਾਂਦੇ ਨੇ, ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਮੈਂ ਚੂਹਾ ਲਗਾ
 ਦਿੰਦੀ ਹਾਂ, ਉਹ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਮੰਨਣਗੀਆਂ ਜਾਂ ਖਤਮ ਹੋ
 ਜਾਣਗੀਆਂ। ਉਹ ਚੂਹੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:
 'ਭਈਆ, ਮੈਂ ਦੁਖਿਆਰੀ,
 ਚਿੜੀ ਵਿਚਾਰੀ,
 ਕਾਂ ਨੇ ਮੁਝ ਸੇ ਠੱਗੀ ਮਾਰੀ,
 ਕੋਈ ਨਾ ਕਰੇ ਮਦਦ ਹਮਾਰੀ,
 ਪਾਣੀ ਮਸ਼ਕਾਂ ਮੇਂ ਇਤਨਾ ਹੰਕਾਰ,
 ਮੁਝ ਗ਼ਰੀਬ ਕੇ ਦੀਆ ਦੁਰਕਾਰ,
 ਮਸ਼ਕਾਂ ਖਾਓ ਤੇੜੇ ਹੰਕਾਰ,
 ਮੁਝ ਮਸਕੀਨ ਪਰ ਕਰੇ ਉਪਕਾਰ।'

ਹੋਰ ਚੂਹੇ ਵੀ ਉੱਥੇ ਆ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪੇ-ਵਿੱਚ
 ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਆਪੇ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ
 ਨੇ, ਵੱਡਾ ਜੀਵ ਛੋਟੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ, ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
 ਬਿੱਲੀ ਮੌਸੀ ਦਾ ਡਰ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪਣਾ

ਭੋਜਨ ਲੈਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਲੁੱਕ-ਫੁਕ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੇ ਹਾਂ,
 ਕਈ ਵਾਰੀ ਖੁਦ ਬਿੱਲੀ ਦਾ ਭੋਜਨ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਡੀ
 ਮਦਦ ਕੌਣ ਕਰਦਾ ਹੈ! ਠੀਕ ਹੈ, ਚਿੜੀ ਨਿਰਮਲ ਮਸਕੀਨ
 ਹੈ, ਮਸ਼ਕਾਂ ਟੁੱਕ ਕੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ
 ਪਰ ਅਸੀਂ ਆਪ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣ ਖਤਰੇ 'ਚ
 ਕਿਉਂ ਪਾਈਏ? ਜੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰੇ।
 ਸਾਨੂੰ ਕੀ! ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਬਾਦ ਚੂਹੇ ਬੋਲੇ,
 'ਚਿੜੀਆ ਪਿਆਰੀ, ਸੁਣ ਬਾਤ ਹਮਾਰੀ,
 ਮਸ਼ਕੋਂ ਨੇ ਹਮਰਾ ਕੁਛ ਨਾ ਬਿਗਾੜੀ,
 ਹਮ ਨਾ ਖਾਏਂ ਮਸ਼ਕ ਵਿਚਾਰੀ।'

ਘੋਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ 'ਚ ਡੁੱਬੀ ਚਿੜੀ ਰੋਣ ਲੱਗੀ। ਇਕ
 ਬਿੱਲੀ ਦੂਰ ਬੈਠੀ ਸਭ ਦੇਖ-ਸੁਣ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਚਿੜੀ
 'ਤੇ ਤਰਸ ਆ ਗਿਆ। ਦੌੜ ਕੇ ਉੱਥੇ ਆ ਗਈ। ਡਰ ਕੇ
 ਚਿੜੀ ਰੁੱਖ 'ਤੇ ਜਾ ਬੈਠੀ, ਚੂਹੇ ਝਾੜੀ ਵਿੱਚ ਛੁਪ ਗਏ।
 ਬਿੱਲੀ ਬੋਲੀ,
 ਸੁਣ ਚਿੜੀਆ ਤੂੰ ਬੱਚੀ ਹੈ,
 ਭੋਲੀ ਹੈ ਔਰ ਸੱਚੀ ਹੈ,
 ਨਾ ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੁਝ ਸੁਆਰ ਸਕਦੀ,
 ਨਾ ਖਤਰਾ ਕਿਸੇ ਲਈ ਬਣ ਸਕਦੀ,
 ਤੇਰੀ ਮਦਦ ਕੌਣ ਕਰੇ,
 ਤੇਰੇ ਲਈ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਨਾਲ ਲੜੇ।
 ਪਰ, ਚਿੜੀਆ ਦੁਖਿਆਰੀ,
 ਮੈਂ ਕਰੂੰਗੀ ਮਦਦ ਤੁਮਹਾਰੀ।
 ਚੂਹੋਂ ਕੇ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਂਗੀ,
 ਤੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰਾਉਂਗੀ।'
 ਚੂਹੇ ਝਾੜੀ 'ਚੋਂ ਬੋਲੇ,
 'ਬਿੱਲੀ ਮੌਸੀ ਰਹਿਮ ਕਰੇ,
 ਚਿੜੀ ਕੀ ਮਦਦ ਕਾ ਦਮ ਭਰੇ।

ਆਪਣੇ ਬਿਲ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀਂ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਰਸਤੇ
 ਨਿਕਲ ਕੇ ਚੂਹੇ ਮਸ਼ਕਾਂ ਟੁੱਕਣ ਲਈ ਦੌੜੇ। ਉਹ ਕਹਿ ਰਹੇ
 ਸਨ, 'ਚਿੜੀ ਨਿਰਬਲ ਦੁਖਿਆਰੀ ਹੈ, ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਦੀ
 ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ। ਚੂਹੇ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਮਸ਼ਕਾਂ ਡਰ ਗਈਆਂ।
 ਉਹ ਬੋਲੀਆਂ, 'ਚਿੜੀ ਨਿਰਬਲ ਦੁਖਿਆਰੀ ਹੈ, ਸਾਡੀ
 ਮਦਦ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ। ਉਹ 'ਅੱਗ ਬੁਝਾਉਣ ਲਈ ਅੱਗੇ

ਵਧੀਆਂ। ਅੱਗ ਨੇ ਮਸਕਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ। ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਅਗਨੀ ਬੋਲੀ, 'ਚਿੜੀ ਗਰੀਬ ਦੁਖਿਆਰੀ ਹੈ, ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ।' ਅਤੇ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਜਲਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਭੜਕ ਪਈ। ਰਾਣੀ ਅੱਗ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਬੋਲੀ, 'ਅਗਨੀ ਰੁਕ ਜਾਓ, ਮੈਂ ਰਾਜਾ ਸੇ ਰੂਠੂੰਗੀ, ਚਿੜੀ ਕੇ ਨਿਆਂ ਦਿਲਾਵਾਂਗੀ। ਕਿਉਂਕਿ,

'ਚਿੜੀ ਬੱਚੀ ਦੁਖਿਆਰੀ ਹੈ, ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ।

ਰਾਜਾ ਨੇ ਸੁਣਿਆ, ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, 'ਚਿੜੀ ਬੇਟੀ ਦੁਖਿਆਰੀ ਹੈ, ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ।'

ਮੈਂ ਕੇਤਵਾਲ ਨੂੰ ਹੁਣੇ ਦੰਡ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।

ਕੇਤਵਾਲ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਬੋਲਿਆ,

ਚਿੜੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੁਖਿਆਰੀ ਹੈ, ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ।'

ਕੇਤਵਾਲ ਨੇ ਤਰਖਾਣ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸਿਪਾਹੀ ਤਰਖਾਣ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਗਏ।

ਤਰਖਾਣ ਡਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬੋਲਿਆ,

ਚਿੜੀ ਮਸਕੀਨ ਦੁਖਿਆਰੀ ਹੈ, ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ। ਤਰਖਾਣ ਆਰਾ ਲੈ ਕੇ ਪਿੱਪਲ ਕੱਟਣ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਡਰ ਕੇ ਪਿੱਪਲ ਨੇ ਕਿਹਾ,

'ਹਾਂ, ਹਾਂ, ਚਿੜੀ ਸੱਚੀ ਦੁਖਿਆਰੀ ਹੈ, ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ।' ਪਿੱਪਲ 'ਕਾਂ' ਨੂੰ ਫੜਨ ਲੱਗਾ। ਕਾਂ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ, 'ਹਾਂ, ਚਿੜੀ ਮਿੱਤਰ ਪਿਆਰੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਮੇਤੀ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ।' ਕਾਂ ਨੇ ਮੇਤੀ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਚਿੜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੇਤੀ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਅਤੇ ਬੋਲੀ, 'ਡੰਡਾ ਪੀਰ ਹੈ ਵਿਗੜਿਆਂ ਤਿਗੜਿਆਂ ਦਾ।' ਇਕ ਚੁਲਬੁਲਾ ਹਾਸਾ ਬਿਖੇਰਦੀ ਹੋਈ ਚਿੜੀ ਆਪਣੇ ਆਲ੍ਹਣੇ ਵੱਲ ਉੱਡ ਗਈ।

ਹਿਮਸ਼ਿਖਾ, ਪਿੰਜੋਰ (ਹਰਿਆਣਾ)

94169-47357

ਖੁਦ ਨੂੰ ਅਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ
ਵਾਸਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।
ਰਸੂਲ ਹਮਜਾਤੋਵ

ਗਜ਼ਲ

ਦੀਪਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ 'ਦੀਪਸ਼'

ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿਤੇ ਕੁੱਝ ਕਤਰੇ ਖ਼ੂਨ ਦੇ,
ਆ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਯਾਦ ਮੈਨੂੰ ਦਿਨ ਓ ਮਈ-ਜੂਨ ਦੇ।

ਮਾਰੇ ਭੁੱਖ ਦੇ ਜਦੋਂ ਲੱਭਿਆ ਨਾ ਕੁਝ ਖਾਣ ਨੂੰ,
ਮੈਂ ਮਾਰ ਲਏ ਸੀ ਫੱਕੇ ਖੰਡ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਲੂਣ ਦੇ।

ਰੋਟੀ ਦੀ ਭਾਲ 'ਚ ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਵੜਿਆ ਇੱਕ ਦਰ ਤੇੜ ਕੇ,
ਬਹੁਤ ਕੁੱਟ ਖਾਧੀ ਸੀ ਮੈਂ ਆ ਕੇ ਲਪੇਟ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ।

ਮਾਰ ਕੁੱਟ ਕੇ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਜਦੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜੱਜ ਮੂਹਰੇ,
ਵਗਿਆ ਸੀ ਮੇਰੀ ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਮਾਨਸੂਨ ਦੇ।

ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਤਾਂ ਮਾਰਿਆ ਹੀ, ਜਦੋਂ ਜੱਜ ਨੇ ਵੀ ਲਤਾੜਿਆ,
ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ ਬੇਬਸ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਪੀ ਕੇ ਘੁੱਟ ਖ਼ੂਨ ਦੇ।

ਕੇਵਿਡ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠਾਂ ਜਦੋਂ ਖੁੰਝ ਗਿਆ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਹੱਥੋਂ ਮੇਰੇ,
ਉਤਰ ਗਏ ਸ਼ਰਮ ਦੇ ਪਰਦੇ, ਮੇਰੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਜਨੂੰਨ ਦੇ।

ਯੁੱਗ ਬੋਧ, ਨਿਊ ਰੇਲਵੇ ਰੋਡ,
ਜਲੰਧਰ ਸ਼ਹਿਰ (ਪੰਜਾਬ)-144001
98150-39117

ਅਣਗੋਲੇ ਯੋਧੇ

ਰਜਵੰਤ ਕੈਰ 'ਪ੍ਰੀਤ'

ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੇਘੇ ਨੂੰ ਗੱਲ ਦੀ ਸੂਹ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਹੋ-ਸਾਹ ਹੋਇਆ ਮੂੰਹ-ਹਨੇਰੇ ਹੀ ਬਚਨੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਬਚਨਾ ਅਜੇ ਸੁੱਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਉੱਠਿਆ ਸੀ। ਬਚਨੇ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਹੈਲੀ ਜਿਹੀ ਉਸਦੀ ਕੋਠੜੀ ਦਾ ਬੂਹਾ

ਖੜਕਾਇਆ। ਬਚਨਾ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਝੀਤ ਰਾਹੀਂ ਮੇਘੇ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਬੂਹਾ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਬਚਨੇ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸਾਹੋ-ਸਾਹ ਹੁੰਦੇ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾਇਆ ਤੇ ਫੇਰ ਉਸਦੀ ਪੂਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣੀ।

ਮੇਘਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਉਸਨੂੰ ਇਹੀ ਆਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, "ਬਾਈ, ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚਲ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੇਰੇ 'ਕੱਲੇ ਦੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਇਤਬਾਰ ਨੀ ਕਰਨਾ...ਦੇ ਜਣੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਆ ਜਾਣਾ...ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚ ਜਾਵੇ।"

ਬਚਨੇ ਨੂੰ ਮੇਘੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸਹੀ ਲੱਗੀ। ਬਚਨੇ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਚਾਹ ਬਣਾ ਕੇ ਪਿਲਾਈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਦੇਵੇਂ ਮੇਘੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਚਿੱਟਾ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਦੇਵੇਂ ਸਿੱਧੇ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਮੁਹੱਲੇ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਸਵੇਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝ ਲਗ ਗਏ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਜਾਕ ਅਲੀ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਕਿ ਅੱਜ ਰਾਤ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰਾਂ 'ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਣ ਰਜਾਕ ਫ਼ਿਕਰਾਂ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵਿਗੜ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਵੇਂ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਇੱਥੇ ਹੀ ਰਹਿਣਗੇ। ਰਜਾਕ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਦੇਵੇਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਦੇਹਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਮੇਘੇ ਨੇ ਰਜਾਕ ਦੇ ਹੱਥ ਫੜ ਲਏ ਤੇ ਕਿਹਾ "ਨਾ ਚਾਚਾ ਨਾ ਇੰਝ ਨਾ ਕਰ, ਸਾਨੂੰ ਜੇ ਸਹੀ ਲੱਗਿਆ ਅਸੀਂ ਕੀਤਾ...ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ

ਜਾਵੋ।"

ਇਹ ਆਖ ਉਹ ਦੇਵੇਂ ਉੱਥੋਂ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਰਜਾਕ ਨੇ ਦੇ-ਚਾਰ ਬੰਦੇ ਬੁਲਾ ਕੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਦੱਸੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਲੈ ਰਜਾਕ ਭਾਈ ਅਸੀਂ ਕਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੋਈ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰੇਗਾ।"

ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਉਸਦੀ ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਂ ਮਿਲਾਈ। ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਵੀ ਕਿਹਾ, "ਭਾਈ ਜਾਨ, ਇਹ ਤਾਂ ਵਿਹਲੜ ਨੇ, ਘੁੰਮਦੇ-ਫਿਰਦੇ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਡਰਾਉਣ ਆ ਗਏ। ਤੁਸੀਂ ਕਿੱਥੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ... ਇਹ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਹੀ ਕੁਫ਼ਰ ਤੋਲ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ"

ਪਰ ਰਜਾਕ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਬਰਾਏ ਹੋਏ ਚਿਹਰੇ ਯਾਦ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਰੱਤਾ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ।

ਰਜਾਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ, "ਵੇਖੋ... ਮੈਂ ਇਹ ਵਾਲ ਧੁੱਪ 'ਚ ਚਿੱਟੇ ਨੀ ਕੀਤੇ... ਕੈਣ ਸੱਚ ਬੋਲਦਾ.. ਕੈਣ ਝੂਠ ਸਭ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ.... ਫੇਰ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਆਪਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਗੜੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਬਾਰੇ ਰੇਡੀਓ 'ਤੇ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸੁਣਦੇ ਹੀ ਹਾਂ।"

ਇਹ ਸੁਣ ਸਾਰੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਏ।

ਉਸ ਰਾਤ ਸਾਰੇ ਹੀ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿੰਦਰੇ ਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਰਜਾਕ ਦੇ ਘਰ ਪਿੱਛੇ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਹਨੇਰੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਅੱਧੀ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਾਤ ਲੰਘ ਗਈ, ਪਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਹੁਣ ਰਜਾਕ ਨੂੰ ਵੀ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਮੇਘੇ ਤੇ ਬਚਨੇ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮਖ਼ੈਲ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਰਾਤ ਕੋਈ ਵੀ ਸੁੱਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਈ ਤਾਂ ਮੇਘੇ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਜੇ ਉਹ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਦੀ ਸਲਾਹਾਂ ਹੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਬਾਹਰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਖੜਕ ਹੋਇਆ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਦੇ ਰੰਗ ਉੱਡ ਗਏ। ਪਤਾ

ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਬਾਹਰ ਹਮਲਾਵਰ ਸਨ। ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਹੀ ਡਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਹੱਲਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਕੋਠੜੀ ਤਕ ਵੀ ਨਾ ਆ ਜਾਣ। ਪਰ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਭੱਜ ਗਏ ਹਨ। ਹੱਲਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਜਿੰਦਰੇ ਤੋੜ ਕੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਤੇ ਭੱਜ ਗਏ। ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਹੀ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਮਨਾ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨੀ ਜਾਨਾਂ ਤਾਂ ਬਚ ਗਈਆਂ ਤੇ ਮਨੋ-ਮਨ ਮੇਘੇ ਤੇ ਬਚਨੇ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਦੇ ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਐਵੇਂ ਦਾ ਹਾਦਸਾ ਬਚਨੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰੀ ਨਾਂ ਦੀ ਮੁਟਿਆਰ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਕੁਰਲਾਈ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸਦੀ ਨਾ ਸੁਣੀ। ਸੁੰਦਰੀ ਚੌਧਰੀ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਭੈਣ ਗੁੱਡੀ ਦੀ ਸਹੇਲੀ ਸੀ।

ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਸੁੰਦਰੀ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਦਿੱਤੇ ਪਰ ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਗੁੱਡੀ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ, "ਗੁੱਡੀ ਭੈਣ ਬਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬਾਈ ਨੂੰ ਕਹਿ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦੇ..."।

ਗੁੱਡੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੀ ਇਸ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਗੁੱਸਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਤੋਂ ਡਰਦੀ ਕੁੱਝ ਬੋਲ ਨਾ ਸਕੀ। ਚੌਧਰੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਸੁੰਦਰੀ ਨੂੰ ਰੱਖਣ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਖਿਲਾਫ਼ ਸਨ ਪਰ ਚੌਧਰੀ ਦੇ ਮੂਹਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਚਲੀ। ਬਚਨਾ ਚੌਧਰੀ ਦੀ ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਜਦੋਂ ਚੌਧਰੀ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਚੌਧਰੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਮਝਾਇਆ ਪਰ ਚੌਧਰੀ ਬਚਨੇ ਨਾਲ ਵੀ ਐਕਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਚਨੇ ਨੇ ਸੁੰਦਰੀ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਮੇਘੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ। ਮੇਘਾ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੇਘੇ ਤੇ ਬਚਨੇ ਦਾ ਪਿੰਡ ਨੇੜੇ-ਨੇੜੇ ਹੀ ਸੀ। ਮੇਘਾ ਪੰਜ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਨਾ ਹੋ

ਸਕਿਆ। ਉਸਦੀ ਭਾਬੀਆਂ ਉਸਨੂੰ ਮਖੌਲ ਕਰਦੀਆਂ ਕਿ ਵਿਹਲੜ ਨੂੰ ਕੁੜੀ ਕਿਸ ਨੇ ਦੇਈ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੁਣ ਰਾਂਝੇ ਵਾਂਗੂ ਕੋਈ ਹੀਰ ਹੀ ਕੱਢ ਕੇ ਲਿਆਉ। ਉੱਧਰ ਬਚਨੇ ਦੀ ਭਰਜਾਈ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੰਦੀ, ਭਾਂਜੀ ਮਾਰ ਦਿੰਦੀ। ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਆਖਦੀ ਕਿ ਮੈਂ ਹੀ ਤੇਰਾ ਡੰਗ ਟਪਾ ਦੂੰ ਪਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਨਾ ਲੈ ਕੇ ਆਈਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਦੇਵੇਂ ਹੀ ਅਜੇ ਅਣਵਿਆਹੇ ਸਨ ਤੇ ਪਿੰਡ ਅੱਡ ਹੋਣ ਤੋਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਦੇਸਤੀ ਸੀ।

ਉਸ ਦਿਨ ਉਹ ਦੇਵੇਂ ਪੂਰਾ ਦਿਨ ਸੁੰਦਰੀ ਦੇ ਘਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਲਦੇ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅਜੇ ਸੁੰਦਰੀ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਗਏ ਹੋਣੇ ਤੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੁੰਦਰੀ ਨੂੰ ਭਾਲਦੇ ਉਹ ਵਾਪਸ ਵੀ ਆ ਜਾਣ। ਅਖੀਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਸੁੰਦਰੀ ਦੇ ਦੋ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਜੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੇਘੇ ਨੇ ਸੁੰਦਰੀ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਕੋਠੇ ਵਿੱਚ ਲੁਕੇ ਲਿਆ। ਉਸੇ ਰਾਤ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਚੌਧਰੀ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਭੈਣ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸੁੰਦਰੀ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਰਾਤੇ-ਰਾਤ ਉਸਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਦੂਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।

ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਚੌਧਰੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਮੇਘੇ ਤੇ ਬਚਨੇ ਨੇ ਸੁੰਦਰੀ ਨੂੰ ਭਜਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸੁੰਦਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕੁੱਟ-ਮਾਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਵੀ ਲਈ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੁੰਦਰੀ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਨਾ ਦੱਸਿਆ। ਅਖੀਰ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਚੇਰੀ ਦੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਫੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅੱਗੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੀ ਬਣਿਆ, ਅੱਜ ਤਕ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ।

ਅਜਿਹੇ ਅਣਗੋਲੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪੰਨੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਨਹੀਂ...।

ਫਰੀਡਮ ਫਾਇਟਰ ਐਨਕਲੇਵ,
ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ-110068
88511-21670

ਦਰਵਾਜ਼ਾ

ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅਰੌਰ

ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਦਾਸਤਾਂ ਵੀ ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਘਰ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਤਾਂ ਘਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਤੇ ਘਰ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਵੀ ਤਾਂ ਗੁਲਾਮ ਹੈ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਦਾ। ਜੇ ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਤੇ ਬੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਦਿੱਤੀ ਦਸਤਕ ਨਾਲ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਮਹਿਮਾਨ ਦੇ ਆਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਹਿਮਾਨ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਮਹਿਮਾਨ ਖਲੂਸ਼ੀ ਨੂੰ ਵਿਦਾਇਗੀ ਦਿੰਦਾ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਘਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਆਇਆ ਫਕੀਰ ਭਿਛਿਆ ਲੈ ਕੇ ਦੁਆਵਾਂ ਦਿੰਦਾ ਮੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆਏ ਲੋਕ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਭੰਨ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਇਸ ਨਾਲ ਬਦ ਸਲੂਕੀ।

ਹੁਕਮਰਾਨ ਵੀ ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰਾਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਧਾਵੇ ਬੋਲਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਘਰ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੰਦਰ, ਮੇਕਲੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ, ਧੀਆਂ-ਧਿਆਈਆਂ ਕਿਕਲੀ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਸਮਾਂ ਆਉਣ 'ਤੇ ਡੋਲਾ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਚੋਂ ਹੀ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਂਦੜ ਦੀ ਆਮਦ ਵੇਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਦਹਿਲੀਜ਼ 'ਤੇ ਹੀ ਤੇਲ ਚੋਂ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬੂਹੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਹੀ ਸ਼ਗਨਾਂ ਦੀ ਮੌਲੀ ਸੁਸ਼ੋਭਦੀ ਹੈ। ਬੰਦ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤਾਂ ਕੁਸ਼ਗਨੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਨਸੀਬਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ ਜੇ ਚੁੱਪਚਾਪ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸਾਂਭੀ ਬੈਠਾ ਹੈ।

5707, ਮਾਡਰਨ ਟੁਪਲੈਕਸ,
ਮਨੀਮਾਜਰਾ (ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ)
94633-27557

ਦੀਵਾਲੀ

ਰਾਮਵੀਰ ਸਿੰਘ ਬਾਜਵਾ

ਜੁਆ ਖੇਡ ਇਸ ਦਿਨ ਬਹੁਤੇ ਪੈਸਾ ਖੁਬ ਲਟਾਉਂਦੇ ਨੇ, ਵੇਚਣ ਕਈ ਮਠਿਆਈਆਂ ਨਕਲੀ ਚਾਈਂ-ਚਾਈਂ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਮੂੰਹੋਂ ਮੰਗੀ ਕੀਮਤ ਲੈ ਕੇ ਪੈਸਾ ਕਈ ਕਮਾਉਂਦੇ ਨੇ, ਕਈ ਪੀ ਕੇ ਰੂੜੀ ਮਾਰਕਾ ਬਜ਼ਾਰ 'ਚ ਜੁਤੀਆਂ ਖਾਂਦੇ ਨੇ। ਵਿਕਣ ਪਟਾਕੇ ਲੱਖਾਂ ਦੇ ਹੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਗਾੜਨ ਜੇ, ਕਈ ਅਮੁੱਲੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਤਾਂਈ ਵਿਚ ਭੁਲੇਖੇ ਸਾੜਨ ਜੇ। ਵੇਖਿਆ ਵਿਚ ਬਜ਼ਾਰ ਦੁਪਹਿਰੇ ਡਾਹੜਾ ਭੀੜ-ਭੜੱਕਾ ਸੀ, ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਏਥੇ ਜਾਪੇ ਜਾਮ ਹੋ ਗਿਆ ਚੱਕਾ ਸੀ। ਏਸ ਦਿਵਸ ਬਨਵਾਸ ਮੁਕਾ ਕੇ ਰਾਮ ਅਯੁੱਧਿਆ ਆਏ ਸੀ, ਏਸ ਦਿਨ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਘਿਓ ਦੇ ਦੀਪ ਜਗਾਏ ਸੀ। ਏਸ ਦਿਹਾੜੇ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਗੁਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾਂ ਆਏ ਸੀ, ਰਾਜੇ ਕੱਢ ਬਵੰਜਾ ਜੇਹਲੋਂ ਬੰਦੀ ਛੋੜ ਅਖਵਾਏ ਸੀ। ਭਾਗਾਂ ਭਰੀ ਦੀਵਾਲੀ ਸਾਰੇ 'ਬਾਜਵਾ' ਅੱਜ ਮਨਾ ਲਈਏ, ਸਾਦੇ ਢੰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਮਨਾ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨੀਂ ਵਸਾ ਲਈਏ।

ਵਾਰਡ ਨੰ. 7, ਰਾਈਆਂ, ਸਿਰਸਾ
(ਹਰਿਆਣਾ)-125076
80598-12900

ਇੱਕ ਪਿਓ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਮਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਕੁੜੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਗੱਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪਿਓ ਵੀ ਧੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਡਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦਾਜ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਥਾ ਇੰਨੀ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਬਲਵਾਨ ਦੇ ਵੀ ਹੱਥ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਅਸੀਂ ਛੱਤ 'ਤੇ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਸੀ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਤੋਂ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਨ ਦਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੱਖੀ ਵੇਖੇ ਇੱਕ ਧੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਗੱਲ ਸਾਨੂੰ ਸੁਣਾਈ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਇੱਕ ਵਿਆਹ ਦੇ ਵਿਚ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਿਆਹ ਵਾਲੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਲੱਗਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਵਿਆਹ ਵਾਲਾ ਘਰ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਜਿਸ ਕੁੜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਇਹ ਲੱਗਿਆ ਇੱਥੇ ਕਿਸੇ ਕੁੜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਤਾਂ ਉਸ ਘਰ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਪਰ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਹਲਵਾਈ ਆਇਆ ਤੇ ਇਹ ਲਗਿਆ ਕਿ ਇੱਥੇ ਵਿਆਹ ਹੈ ਤੇ ਕੁੜੀ ਦੇ ਫੁੱਫੜ, ਮਾਸੜ ਵੀ ਆ ਗਏ ਸਨ।

ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਚਾਰੋਂ ਭਾਰਾਵਾਂ 'ਚੇ ਇਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਸਾਰੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਉਣਗੇ ਤਾਂ ਹੀ ਰਾਸ਼ਨ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਹੋਈ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਅੱਠ ਵੱਜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਚਾਰੋਂ ਆ ਗਏ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ ਅਤੇ ਕੁੜੀ ਦਾ ਪਿਓ ਵੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਕੁੜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਚਾਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪੈਸੇ ਮੰਗੇ ਤਾਂ ਚਾਰਾਂ ਨੇ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ

ਆਪਣੇ ਪਿਓ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਗ ਪਏ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੰਝੂ ਵੇਖੇ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਚਾਰੋਂ ਭਰਾ ਲੜ ਕੇ ਵਿਆਹ ਵਾਲੇ ਘਰ ਤੋਂ ਚਲੇ ਗਏ।

ਹੁਣ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਚਿੰਤਾ 'ਚ ਸੀ ਕਿ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਬਰਾਤ ਆਉਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣ ਨੂੰ ਕੀ ਦੇਵਾਂਗੇ। ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਿਓ ਦੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਅਤੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਵੀ ਵੇਖੀ ਸੀ। ਪਰ ਕੁੜੀ ਦਾ ਪਿਓ ਬਹੁਤ ਇਮਾਨਦਾਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੁਖਾਇਆ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਇਮਾਨਦਾਰ ਪਿਓ 'ਤੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਪੈ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ, ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਪਿਓ ਨੂੰ ਛੱਡ ਗਏ ਸਨ। ਕੁੜੀ ਦਾ ਪਿਓ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜੇਕਰ ਮੇਰੇ ਹੱਥ-ਪੈਰ ਚਲਦੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕੁੜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਬੜੀ ਧੂਮ-ਧਾਮ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਵੇਖ ਕੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰ ਨੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਰਾਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ, ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਸਮਾਨ ਵੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਕੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਵਿਆਹ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਆਪਣੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਬੜੀ ਧੂਮ-ਧਾਮ ਨਾਲ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਬਰਾਤ ਆਈ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਰਾਤ ਆਉਣ 'ਤੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਏਕਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀ ਬਰਾਤ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਬਰਾਤੀਆਂ ਦਾ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਿੰਡ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਇਸ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਬਰਾਤੀ ਖੁਸ਼ ਸਨ। ਵਿਦਾਈ ਸਮੇਂ ਕੁੜੀ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਪਿਓ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ

ਯਾਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕੀ ਅਤੇ ਕੁੜੀ ਦਾ ਪਿਓ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।
ਸਿੱਖਿਆ:- ਜੇਕਰ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਪੈਸਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸਾਕ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹਨ।
ਜੇਕਰ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨੀਅਤ ਸਾਫ਼

ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਬੇਸ਼ੱਕ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਨਾ ਹੋਣ ਪਰ ਸਮਾਜ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਖੜੇਗਾ।

ਬੀ.ਏ. ਪਿੰਡ-ਸਰੋਤਾ,
ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ-ਅੰਬਾਲਾ (ਹਰਿਆਣਾ)
93067-42446

"ਮਾਂ, ਮਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ"

ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਗਰਗ

ਅੱਜ ਰਕੇਸ਼ ਜਲਦੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਬਿਰਧ ਆਸ਼ਰਮ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਅੱਜ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਦਾ 80ਵਾਂ ਜਨਮ ਦਿਨ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਮਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਮਿੱਠਾ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਪੁਛਿਆ, "ਮਾਂ, ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ਼ ਤਾਂ ਨਹੀਂ?"

"ਪੁੱਤਰ, ਉਂਜ ਤੇ ਸਭ ਠੀਕ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ਦੇ-ਦੇ ਘੰਟੇ ਬਿਜਲੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਨਵਰਟਰ ਜਾਂ ਜਨਰੇਟਰ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਤੈਨੂੰ ਅਸੀਸਾਂ ਦੇਣਗੇ।"

"ਮਾਂ, ਕੱਲ੍ਹ ਹੀ ਇਨਵਰਟਰ ਤੇ ਜਨਰੇਟਰ ਲੱਗ ਜਾਣਗੇ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ਼?"

"ਕੋਈ ਵਾਰ ਬਾਹਰਲੇ ਲੋਕ ਬਿਨਾਂ ਇਤਲਾਹ ਦਿੱਤੇ ਖਾਣਾ ਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਖਾਣਾ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਰਮੀ ਕਾਰਨ ਬਾਸਾ ਖਾਣਾ ਕਈ ਵਾਰ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਕ ਫਰਿੱਜ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬਚਿਆ ਹੋਇਆ ਖਾਣਾ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਵੀ ਖਾਣ ਲਾਇਕ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ।"

"ਇਕ ਵੱਡਾ ਫਰਿੱਜ ਵੀ ਕੱਲ੍ਹ ਹੀ ਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਹੋਰ ਕੁੱਝ?"

"ਬਸ! ਇੰਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਇਥੋਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੁਖਾਲਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।"

"ਮਾਂ, ਤੂੰ ਪਿਛਲੇ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇੱਥੇ ਰਹਿ ਰਹੀ ਹੈਂ, ਅੱਜ ਤੱਕ ਤੂੰ ਕਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ?"

"ਪੁੱਤਰ! ਮੈਂ ਅੱਸੀ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਹੋ ਗਈ ਹਾਂ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦੋਂ ਪ੍ਰਾਣ ਪੰਖੇਰੂ ਉੱਡ ਜਾਣ। ਤੂੰ ਵੀ ਸੱਠ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈਂ। ਮੈਂ ਇਹ ਸਹੂਲਤਾਂ ਇਸ ਲਈ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਹੋਰ ਦੇ-ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਇੱਥੇ ਆਉਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਤੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਆਦੀ ਹੈਂ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਆਉਣ 'ਤੇ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ਼ ਨਾ ਸਹਿਣੀ ਪਵੇ।"

150, ਸੈਕਟਰ 15,
ਪੰਚਕੂਲਾ
92164-46527

ਜਿਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਕਦੇ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ,
ਉਸਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਚ ਕਦੇ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਕਰਨ ਦੀ
ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਅਲਬਰਟ ਆਈਨਸਟਾਈਨ

ਘਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਬੇਤਰਤੀਬ ਕਾਰਾਂ, ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ, ਸਕੂਟਰੀਆਂ ਖੜੀਆਂ ਹਨ। ਘਰ ਅੰਦਰ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਰੋ-ਕੁਰਲਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਚਿੱਟੀਆਂ ਚਾਨਣੀਆਂ

ਥੱਲੇ ਮਰਦ ਨੀਵੀਂਆਂ ਪਾਈ ਬੈਠੇ ਨੇ, ਚਿਹਰੇ ਉਦਾਸ ਨੇ। ਕੁਝ ਕੁ ਧੀਮੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ। ਪੰਜ-ਪੰਜ, ਸੱਤ-ਸੱਤ, ਦਸ-ਦਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਮਰਦ-ਔਰਤਾਂ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ-ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਲਿਫ਼ਾਫ਼ਾ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਔਰਤਾਂ ਦੁਹੱਥੜ ਪਿੱਟਦੀਆਂ ਬਰਾਂਡੇ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਤਦ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕੁਰਲਾਹਟ ਹੋਰ ਭਿਆਨਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਸਰ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਮਰਦਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੈ, ਕੁਝ ਮਰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਅੱਖਾਂ ਸਿੰਮ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਮਰਦਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਘਰ ਦਾ ਮੁਖੀ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਚਿਹਰਾ ਉਤਰਿਆ ਹੋਇਆ, ਸਿਰ 'ਤੇ ਉਘੜ-ਦੁਘੜਾ ਪਰਨਾ ਵਲ੍ਹੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆ ਰਹੇ ਮਰਦ ਅਫ਼ਸੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ, ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਿਆਂ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗੱਚ ਭਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਦਰਿਆ ਦਾ ਬੰਨ੍ਹ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਨੌਜਵਾਨ ਆਏ ਹੋਏ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ, ਸਨੇਹੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਹ-ਪਾਣੀ ਵਰਤਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਆਏ ਹੋਏ ਪਤਵੰਤਿਆਂ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰਨ ਤੱਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇੱਕ ਫ਼ਿਲਮ ਦੇ ਸੀਨ ਵਾਂਗ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕਲੋਤਾ ਬੇਟਾ ਸੁਖਦੀਪ ਬਾਹਰਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾਣ ਦੀ ਜ਼ਿੱਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, “ਬੇਟਾ

ਸੁਖਦੀਪ ਅਸੀਂ ਦੇਵੇਂ ਤੈਨੂੰ ਦੇਖ-ਦੇਖ ਜਿਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਤਿੰਨ ਕਿੱਲੋ ਪੈਲੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਰੋਟੀ-ਪਾਣੀ ਚੱਲੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਚਹੁੰ ਸਾਲਾਂ ਨੂੰ ਤੈਨੂੰ ਛੋਟੀ ਮੋਟੀ ਨੈਕਰੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ। ਕੋਈ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਕੁੜੀ ਦੇਖ ਕੇ ਤੇਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗੇ। ਉਹ ਵੀ ਕੋਈ ਛੋਟੀ-ਮੋਟੀ ਨੈਕਰੀ ਕਰ ਲਵੇਗੀ ਜਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਟਿਊਸ਼ਨ ਪੜ੍ਹਾ ਲਿਆ ਕਰੇਗੀ। ਏਨੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਵਧੀਆ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਨਾਲੇ ਹੁਣ ਬੁੱਢੇ ਹੱਡ ਹੋਰ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਚਿਰ ਕੰਮ ਕਰਨਗੇ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਥੋਡੇ ਆਸਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਣੀ ਹੈ।”

“ਬਾਪੂ ਜੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਸਰਕਾਰੀ ਨੈਕਰੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ, ਭੁੱਲ ਜਾਉ। ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਕੰਪਨੀਆਂ ਵਾਲੇ ਇਸ ਮਜਬੂਰੀ ਦਾ ਰੱਜ ਕੇ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾਉਂਦੇ ਐ, ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨਗੇ, ਨਾਲੇ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਬੜੀ ਗੰਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਲੀਡਰ ਪਤਾ ਨੀ ਕਦੇ ਦੰਗੇ ਭੜਕਾ ਦੇਣ। ਤੁਸੀਂ ਨੈਕਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਓ, ਏਥੇ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦਾ ਫ਼ਿਕਰ ਰਹਿੰਦੈ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਰੋਕੋ ਨਾ! ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾਣੈ ਹੀ ਜਾਣੈ। ਨਾਲੇ ਦੇਖੋ ਬਾਪੂ ਜੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿੰਨੇ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾ ਕੇ ਸੈਂਟ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਹੋਰ ਦੂਰ ਕੀ ਜਾਣੈ, ਮਾਮੇ ਕੇ ਸਿੰਦੇ ਨੇ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਘਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਧੋ ਕੇ ਰੱਖਤਾ, ਨਾਲੇ ਗਹਿਣੇ ਕੀਤੀ ਪੈਲੀ ਵੀ ਛੁਡਾ ਲਈ। ਬਾਕੀ ਰਹੀ ਗੱਲ ਥੋਡੀ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੀ ਮੈਂ ਪੀ.ਆਰ. ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਪੱਕਾ ਹੀ ਉੱਥੇ ਬੁਲਾ ਲਵਾਂਗਾ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਰੱਜ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰਾਂਗਾ।” ਸੁਖਦੀਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਬਣਾਈ ਯੋਜਨਾ ਬਾਪੂ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ।

ਪਰ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਅਜੇ ਵੀ ਮੰਨ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਬਾਪ-ਬੇਟੇ ਵਿਚਕਾਰ ਤਲਖੀ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਅਖ਼ੀਰ ਸੁਖਦੀਪ ਦੀ ਮਾਤਾ ਪਰਮਜੀਤ ਨੇ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਰੱਬ ਦਿਆ ਬੰਦਿਆ! ਅਕਲ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈ। ਮੁੰਡੀਕੁ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਮੁੰਡਾ ਚਿੱਟਾ-ਚੁੱਟਾ ਖਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਫਿਰ ਕੀ ਕਰਾਂਗੇ। ਚਿੱਟਾ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ

ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹਰਲ-ਹਰਲ ਕਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਐ। ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਜਵਾਕ ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਕਰਦੇ ਐ, ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਵੱਡਿਆਂ ਦੀ ਪੁੰਗਦੀ। ਜੇ ਛੋਹਰ ਨੇ ਕੋਈ ਪੁੱਠਾ ਸਿੱਧਾ ਕਦਮ ਚੁੱਕ ਲਿਆ, ਫੇਰ ਰੋਈ ਜਾਵੀਂ ਆਪਣੇ ਜਣਦਿਆਂ ਨੂੰ। ਅਜੇ ਮਹੀਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਅੱਡੀ-ਚੱਕਾਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਘਰੋਂ ਰੁੱਸ ਕੇ ਨਹਿਰ 'ਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਗਿਆ। ਕੱਖੋਂ ਹੋਲੇ ਹੋ ਕੇ ਬਹਿ ਗਏ ਵਿਚਾਰੇ। ਆਹ ਤੇਰੇ ਮੂਹਰੇ ਦੇਵੇਂ ਹੱਥ ਜੋੜੇ, ਕਲੇਸ਼ ਨਾ ਪਾ ਘਰੇ।" ਪਰਮਜੀਤ ਨੇ ਦੇਵੇਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਲਾਏ।

ਪਰਮਜੀਤ ਦੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਅੱਗੇ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਣੇ ਪਏ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸੁਖਦੀਪ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾਣ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਮਸਲਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾਣ ਲਈ ਵੀਹ-ਪੱਚੀ ਲੱਖ ਰੁਪਇਆ ਕਿੱਥੋਂ ਆਵੇ। ਘਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕਿੱਲੇ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਠੇਕੇ 'ਤੇ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵਾਹੀ ਨਾਲ ਤਾਂ ਘਰ ਦੀ ਆਈ ਚਲਾਈ ਮਸਾਂ ਚੱਲਦੀ ਸੀ। ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਸਵਾਲ ਪਾਇਆ ਤਾਂ ਸਭ ਨੇ ਵਿੰਗੇ-ਟੇਢੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਰਸਤਾ ਬਚਿਆ ਸੀ ਪੈਲੀ ਬੈਅ ਕਰਨ ਦਾ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਖਦੀਪ ਆਇਲਿਟਸ ਕਰ ਲਵੇ। ਜੇ ਪੂਰੇ ਬੈਂਡ ਆ ਗਏ ਤਾਂ ਪੈਲੀ ਬੈਅ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗੇ। ਸੁਖਦੀਪ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਸੀ। ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੀ ਸਾਢੇ ਛੇ ਬੈਂਡ ਲੈ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਡੇਢ ਕਿੱਲਾ ਬੈਅ ਕਰਕੇ ਕਾਲਜ ਦੀ ਫੀਸ ਭਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸੁਖਦੀਪ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਕੈਨੇਡਾ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸੁਖਦੀਪ ਨੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਖਰਚਾ ਕੱਢ ਕੇ ਘਰ ਵੀ ਪੈਸੇ ਭੇਜ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸੁਖਦੀਪ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਠੀਕ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਫੋਨ ਆਉਂਦਾ ਉਹ ਸੁਖਦੀਪ ਨੂੰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਘਰ ਦਾ ਕੋਈ ਫ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕਰਦਾ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੁਖਦੀਪ ਨੇ ਪੀ.ਆਰ. ਲੈਣ ਲਈ ਅਪਲਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਪੈਰ ਭੁੰਜੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪੀ.ਆਰ. ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਸੁਖਦੀਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਲ ਬੁਲਾ ਲੈਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਵੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਪੀ.ਆਰ.

ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਅਚਾਣਕ ਮਨਹੂਸ ਖ਼ਬਰ ਆਈ ਕਿ ਸੁਖਦੀਪ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਨਹਾਉਣ ਗਿਆ ਡੁੱਬ ਗਿਆ।

ਇੱਕੋ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ, ਉਮੀਦਾਂ, ਚਾਅ ਸਭ ਕੁਝ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੋਇਆ ਇੰਝ ਕਿ ਸੁਖਦੀਪ ਦੇ ਇੱਕ ਦੋਸਤ ਦੀ ਜਨਮ ਦਿਨ ਪਾਰਟੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੁਖਦੀਪ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਦਿਨ ਉਸ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੇ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਸੁਖਦੀਪ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਪਿਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਰੱਜੇ ਸਾਰੇ ਦੋਸਤ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਨਹਾਉਣ ਚਲੇ ਗਏ। ਸੁਖਦੀਪ ਨੂੰ ਤੈਰਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਨਸ਼ੇ ਕਾਰਨ ਸੁਖਦੀਪ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਨਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਹ ਭਾਣਾ ਵਰਤ ਗਿਆ।

ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਬੰਦਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਨੇ ਚਾਹ-ਪਾਣੀ ਪਿਆ ਰਹੇ ਨੈਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਜਵਾਨੇ ਆਇਐ ਕੋਈ ਫੋਨ-ਫਾਨ, ਕਿੱਥੇ ਕੁ ਆਗੇ?” “ਬੱਸ ਨੇੜੇ ਹੀ ਆ ਗੇ, ਵੀਹ-ਪੱਚੀ ਮਿੰਟਾਂ 'ਚ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲੇ ਐ।” ਅੱਗੋਂ ਜਵਾਬ ਮਿਲਿਆ।

ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਜਿਉਂ ਹੀ ਐਂਬੂਲੈਂਸ ਘਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਰੁਕੀ ਤਾਂ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਕੁਝ ਕੁ ਮਰਦ ਐਂਬੂਲੈਂਸ ਵੱਲ ਹੋ ਤੁਰੇ। ਉੱਧਰ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਰੋਣ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਹੋਰ ਉੱਚੀ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਐਂਬੂਲੈਂਸ ਵਿੱਚੋਂ ਲਾਸ਼ ਵਾਲਾ ਬਕਸਾ ਉਤਾਰ ਕੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਬੈਠੇ ਮਰਦ ਵੀ ਬਕਸੇ ਦੁਆਲੇ ਆ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ। ਸੁਖਦੀਪ ਦੀ ਮਾਤਾ ਪਰਮਜੀਤ ਨੂੰ ਕੁਝ ਔਰਤਾਂ ਫੜ੍ਹ ਕੇ ਬਕਸੇ ਕੋਲ ਲੈ ਆਈਆਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੰਦਲ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੁਖਦੀਪ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੇ ਬਕਸੇ 'ਤੇ ਸਿਰ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸਦੇ ਵੈਣ ਸੁਣ ਜਿਵੇਂ ਕੰਧਾਂ ਵੀ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਹੋਣ।

“ਚਲੋ ਬਈ ਹੁਣ ਸਸਕਾਰ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰੀਏ, ਟਾਈਮ ਬਹੁਤ ਹੋ ਗਿਆ।” ਇਕੱਠ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ। ਸ਼ਾਇਦ ਦੂਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਜਾਣ ਦੀ ਕਾਹਲੀ ਸੀ।

“ਬੱਸ ਤਿਆਰੀ ਹੀ ਐ, ਬਕਸਾ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਨੀ, ਬਕਸੇ

ਸਣੇ ਹੀ ਸਸਕਾਰ ਕਰਨੇ, ਪਿੱਛੋਂ ਹਦਾਇਤ ਆਈ ਐ, ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਦੀ ਰਸਮ ਉਪਰੰਤ ਪਾਠੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਸੁਖਦੀਪ ਦੀ ਅਰਥੀ ਘਰ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਠੀ ਤਾਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਕੁਰਲਾਹਟ ਮੱਚ ਗਈ। ਦੁਹੱਥੜ ਪਿੱਟਦੀ ਸੁਖਦੀਪ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਵੈਣ ਅਸਮਾਨ ਚੀਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਰਥੀ ਮਗਰ ਜਾ ਰਹੇ ਲੋਕ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

“ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰਾ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਲੁੱਟਿਆ ਪੁੱਟਿਆ ਗਿਆ। ਗੱਭਰੂ ਪੁੱਤ ਵੀ ਨਾ ਰਿਹਾ, ਅੱਧੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਗਈ।”

“ਐਡੀ ਵੱਡੀ ਸੱਟ ਝੱਲਣੀ ਬਹੁਤ ਐਥੀ ਐ ਬਾਈ, ਗੱਭਰੂ ਪੁੱਤ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਮੇਢੇ ’ਤੇ ਚੁੱਕਣੀ ਪੈਜੇ, ਬੰਦਾ ਜਿਉਂਦਾ ਈ ਮਰ ਜਾਦੈ।”

“ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਤਾਂ ਉਹ ਗੱਲ ਹੋਈ ਅਖੇ, “ਨਾ ਜਾਹ ਬਰੁਮਾ ਨੂੰ, ਲੇਖ ਜਾਣਗੇ ਨਾਲੇ? ਵਿਚਾਰੇ ਨੇ ਹੁਲੂ ਫੱਕਿਆ ਸੀ ਬਈ ਦਿਨ ਫਿਰ ਜਾਣਗੇ, ਉਲਟਾ ਵਿਚਾਰੇ ਦਾ

ਘਰ ਹੀ ਪੱਟਿਆ ਗਿਆ।”

“ਮੱਥੇ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਨੀ ਮਿਟਦੀਆਂ ਚੰਨਣ ਸਿਆਂ, ਕੋਈ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਦਾ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਸੀ, ਉਹ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਹੁਣ ਕਾਹਦਾ ਜਿਉਣ ਐਂ ਦੇਹਾਂ ਜੀਆਂ ਦਾ, ਵਿਚਾਰੇ ਦਿਨ ਕੱਟੀ ਕਰਨਗੇ।”

“ਜੇ ਸਾਡੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਚੱਜ ਦੀਆਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਕਾਹਨੂੰ ਕੋਈ ਜਿਗਰ ਦੇ ਟੋਟੇ ਬਾਹਰ ਭੇਜੇ। ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਬੜਾ ਕੁਝ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਰਬਣਾ।”

ਸਮਸ਼ਾਨ ਘਾਟ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਅਰਦਾਸ ਉਪਰੰਤ ਜਿਉਂ ਹੀ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚਿਖਾ ਨੂੰ ਲਾਂਬੂ ਲਾਇਆ ਤਾਂ ਇਉਂ ਜਾਪ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਹੱਸਦੇ-ਵੱਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ’ਤੇ ਐਟਮ ਬੰਬ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਹੋਵੇ।

ਪਿੰਡ ਤੇ ਡਾਕ- ਭਲੂਰ (ਮੋਗਾ)
99159-95505

ਮਮਤਾ

ਗਿਆਨੀ ਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਜਨ

ਸੜਕ ਪਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਇਕ ਕੁੱਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਣਪਛਾਤੇ ਵਾਹਨ ਨੇ ਫੇਟ ਮਾਰ ਕੇ ਹਲਾਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ- ਪਿੱਛੇ ਆ ਰਹੇ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਬੱਚੇ ਵਾਲ-ਵਾਲ ਬਚ ਨਿਕਲੇ। ਸ਼ਵੇਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਪਈ ਇਸ ਕੁੱਤੀ ਦੇ ਦੋ ਬੱਚੇ ਉਸ ਨਾਲ ਕਦੇ ਕਲੇਲਾਂ ਕਰਨ ਤੇ ਕਦੇ ਉਸ ਮਰੀ ਪਈ ਦਾ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਖਬਰ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਜਹਾਨੇ ਹੀ ਚੱਲੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਆਉਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਲੋਕ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਇਕ ਰੱਬ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਸਾਰੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਦੇਖਣ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਮਰੀ ਕੁੱਤੀ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਇਕ ਖਾਲੀ ਪਲਾਟ ਵਿੱਚ ਟੇਆ ਪੁੱਟ ਕੇ ਦੱਬ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਜਿੱਥੇ ਮਰੀ ਕੁੱਤੀ ਨੂੰ ਦਬਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਅੱਤ ਦੀ ਗਰਮੀ ਦੇ

ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਉੱਪਰ ਮ੍ਰਿਤਕ ਕੁੱਤੀ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਬੱਚੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਚਿਉਂਕਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਨਹੁੰਦਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਪੁੱਟਦੇ ਰਹੇ।

ਜਦੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਿ ਕਲਯੁੱਗੀ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਤੇਜ਼ ਹਥਿਆਰ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਉਕਤ ਦੋਵੇਂ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਮੈ ਕਦੇ ਮਰੀ ਕੁੱਤੀ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਮਤਾ ਅਤੇ ਕਦੇ ਇਕ ਕਲਯੁੱਗੀ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਕਰਤੂਤ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਖ਼ਰ ਮਨ ਸੋਚਾਂ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਗੋਤੇ ਖਾਣ ਲੱਗਾ....!

ਉੱਤਮ ਗਾਰਡਨ ਕਲੇਨੀ, ਮਨਵਾਲ,
ਪਠਾਨਕੋਟ (ਪੰਜਾਬ)
94174-27656

ਲਹੂ 'ਚ ਭਿੱਜੇ ਪੈਰ

ਤਰਲੇਚਨ ਮੀਰ

ਗੁੰਬਦ ਦਾ ਪਾਣੀ 'ਚ ਅਕਸ
ਸੁਨਹਿਰੀ ਰੰਗਾ ਹੈ
ਨਜ਼ਰ ਉੱਪਰ ਕਰਦਾਂ
ਪੂਰਾ ਹਰਿਮੰਦਰ
ਸੈਨੇ 'ਚ ਲਿਪਟਿਆ ਹੈ
ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸਰਧਾ ਦਾ ਪਸੀਨਾ
ਮਹਿਕ ਵੰਡ ਰਿਹੈ
ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ
ਅਬਦਾਲੀ ਦਾ ਧੜ
ਕਦੇ ਮੱਸੇ ਰੰਘੜ ਦਾ ਸਿਰ
ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਆ ਜਾਂਦੈ
ਥੋੜ੍ਹਾ ਅੱਗੇ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ
ਬੁੱਢੇ ਬਾਬਿਆਂ ਦਾ ਸਿਦਕ
ਮਾਂਵਾਂ ਦੀ ਕਤਲ ਹੁੰਦੀ ਮਮਤਾ

ਸਾਹ ਤਿਆਗਦੇ ਬਾਲਾਂ ਦੀ ਚੀਕ
ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੀ ਹਿਰਦੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ
ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ
ਲਹੂ 'ਚ ਲੱਥ ਪੱਥ ਨੇ
ਵਹਿਸ਼ੀ ਪਲਾਂ ਦੀ
ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦਾ ਤਸੱਵਰ
ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਆਈ ਜਾਂਦੈ
ਮੈਂ ਪਾਣੀ 'ਚ ਪੈਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹਾਂ
ਲਹੂ ਧੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ
ਪਾਣੀ ਲਹੂ ਰੰਗਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ
ਲਹੂ ਲਿੱਬੜੇ ਪੈਰ ਲੈ ਕੇ
ਕੋਈ ਪਾਣੀ ਧੋ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ
ਮੱਸੇ ਦਾ ਸਿਰ, ਅਬਦਾਲੀ ਦਾ ਧੜ
ਉਵੇਂ ਹੀ ਖੋਰੂ ਪਾ ਰਿਹੈ
ਬਾਬਿਆਂ ਦਾ ਸਿਦਕ
ਮਾਂਵਾਂ ਦੀ ਕਤਲ ਹੁੰਦੀ ਮਮਤਾ
ਬਾਲਾਂ ਦੇ ਸਾਹ ਤਿਆਗਦੇ ਪਲ
ਮਨ ਉੱਪਰ ਸਮਾਧੀ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਨੇ
ਮਨ ਪ੍ਰਕਰਮਾ 'ਚ ਹੈ।

ਪਿੰਡ ਤੇ ਡਾਕ-ਮਹਿਮੂਦਪੁਰ
ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ-ਕੈਥਲ (ਹਰਿਆਣਾ)
94175-87243

ਗਜ਼ਲ

ਮੋਜਰ ਸਿੰਘ ਰਾਜਗੜ੍ਹ

ਦਿਲਾ 'ਚੋਂ ਦੂਰ ਕਰੀਏ ਦੂਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਹਿਫਲਾਂ ਅੰਦਰ।
ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਜਗਾ ਕੇ ਰੱਖਣੇ ਦੀਪਕ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ।
ਮੁਹੱਬਤ ਹੀ ਇਬਾਦਤ ਹੈ, ਕਰੋ ਦਿਲ 'ਚੋਂ ਮੇਰੇ ਯਾਰੋ,
ਵਫ਼ਾ ਦੀ ਆਸ ਦੇ ਨਗਮੇ, ਵਫ਼ਾ ਬਣਦੇ ਗਮਾਂ ਅੰਦਰ।

ਝਨਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਕੇ ਵੀ ਤਰ, ਗਈ ਉਹ ਜੁਝਦੀ ਹੋਈ,
ਅਣਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰਚਦੀ ਐ, ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਅੰਦਰ।

ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵੇਖਦੇ ਰਹਿਣਾ, ਅਕਸ ਆਪਣਾ ਮੁਹੱਬਤ 'ਚੋਂ,
ਸ਼ਰਾਫਤ ਵਿਚ ਹੈ ਰਹਿ ਕੇ ਪਰਖਣਾ ਖੁਦ ਨੂੰ ਤੁਫ਼ਾਂ ਅੰਦਰ।

ਕਿਆਮਤ ਬੀਜਦੇ ਨੇ ਉਹ, ਸ਼ਰਾਰਤ ਦੀ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ,
ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਬੀਜਣਾ ਚਾਨਣ, ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਦਿਲਾਂ ਅੰਦਰ।

ਪਿੰਡ-ਰਾਜਗੜ੍ਹ, ਡਾਕ-ਫਰਵਾਹੀ,
ਤੇਲੀਆਂ ਵਾਲੀ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ-ਬਰਨਾਲਾ,
(ਪੰਜਾਬ)-148101
98766-64204

ਰਿੰਕੂ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਬਗੀਚੀ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਪੌਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਜਦੋਂ ਪੌਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਰਿੰਕੂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਅਜਿਹਾ

ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ। ਰਿੰਕੂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਬਾਟਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਵੀ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਸੀ। ਰਿੰਕੂ ਜਿੰਨੀ ਵਾਰੀ ਵੀ ਕੁੱਝ ਪੁੱਛਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਖਿੜਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸੁਣਦੇ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾ ਤੋਂ ਨਵੀਂ ਤੋਂ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਪੁੱਛਦਾ। ਕਦੇ ਪੌਦਿਆਂ ਬਾਰੇ, ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ ਕੀਟ-ਪਤੰਗਿਆਂ ਬਾਰੇ। ਰਿੰਕੂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਰੁਚੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਦੋਸਤ ਵੀ ਰਿੰਕੂ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਮਿੱਤਰ ਵੀ ਉਸ ਕੋਲ ਅਜਿਹੇ ਸਵਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਸ ਕੋਲ ਉੱਤਰ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾ ਤੋਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ ਕੇ ਆਏ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਰਿੰਕੂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਗਈ।

ਇੱਕ ਦਿਨ ਰਿੰਕੂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਘਰ ਦੇ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮੰਮੀ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਰੋਟੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਗਰਮੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸਨੇ ਰਿੰਕੂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਰਿੰਕੂ ਬੇਟੇ, ਜਾਹ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹਾ ਲੈ। ਫਿਰ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਰੋਟੀ ਖਾਈਂ।”

ਰਿੰਕੂ ਆਪਣੇ ਮੰਮੀ-ਪਾਪਾ ਦਾ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮੰਮੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਕਿਹਾ, “ਠੀਕ ਐ ਮੰਮੀ ਜੀ।”

ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਤੌਲੀਆ ਅਤੇ ਕੱਪੜੇ ਚੁੱਕੇ ਤੇ ਬਾਥਰੂਮ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਉਹ ਬਾਥਰੂਮ ਅੰਦਰ ਵੜਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇੱਕ ਡੱਡੂ ਕਾਕਰੇਚ

ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਦਬਾ ਕੇ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਡਰ ਗਿਆ ਪਰ ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਪਾਪਾ, ਆਓ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੁੱਝ ਦਿਖਾਵਾਂ।” ਉਸਦੇ ਪਾਪਾ ਨੇ ਜਾ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਡੱਡੂ ਕਾਕਰੇਚ ਨੂੰ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਿੰਕੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਪਾਪਾ ਕੀ ਡੱਡੂ ਸਾਰੇ ਕਾਕਰੇਚਾਂ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਣਗੇ?”

“ਨਹੀਂ ਬੇਟਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।”

“ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ? ਕਿੰਨੇ ਸਾਰੇ ਡੱਡੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਫਿਰ ਕਾਕਰੇਚਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਖਾ ਸਕਦੇ?”

“ਸਾਰੇ ਕਾਕਰੇਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰ ਨੀ ਆਉਂਦੇ।”

“ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਬਚ ਜਾਂਦੇ ਨੇ?”

“ਜਾਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤੂੰ ਨਹਾ ਲੈ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸਮਝਾਵਾਂਗਾ।”

ਰਿੰਕੂ ਗੱਲ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਨਹਾਉਣ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਉਹ ਬਾਥਰੂਮ ਵਿੱਚ ਫਟਾਫਟ ਨਹਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹ ਨਹਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਮੰਮੀ ਨੇ ਖਾਣਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਲੱਗੇ। ਰਿੰਕੂ ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਖਾਣਾ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਾਪਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਰਿੰਕੂ ਖਾਣਾ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਖਾ, ਮੈਂ ਕਿਤੇ ਭੱਜ ਨਹੀਂ ਚੱਲਿਆ।”

ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਸਾਰੇ ਹੱਸ ਪਏ। ਦੇਵੇਂ ਪਿਉ-ਪੁੱਤਰ ਖਾਣਾ ਖਾ ਕੇ ਹਟੇ ਤਾਂ ਰਿੰਕੂ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾ ਵੱਲ ਇੰਜ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਹੁਣ ਦੱਸੋ। ਉਸ ਦੇ ਪਾਪਾ ਨੇ ਸਮਝ ਲਿਆ ਕਿ ਰਿੰਕੂ ਹੁਣ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਕਾਹਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਜੇ ਸੋਚ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਰਿੰਕੂ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, “ਹਾਂ, ਪਾਪਾ ਹੁਣ ਦੱਸੋ?”

ਰਿੰਕੂ ਦੇ ਪਾਪਾ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀ ਖੁਸ਼ ਸਨ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਬੇਟਾ ਜਿਗਿਆਸੂ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਪਾਪਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, “ਬੇਸ਼ੱਕ ਡੱਡੂ ਕਾਕਰੇਚ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਾਰੇ

ਕਾਕਰੋਚ ਨਹੀਂ ਮਰਦੇ।”

“ਪਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਮਰਦੇ?”

“ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹਨ, ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਾਦਾ ਕਾਕਰੋਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਵਿੱਚ 16 ਜਾਂ 18 ਅੰਡੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।”

“ਐਨੇ ਅੰਡੇ?” ਰਿੰਕੂ ਨੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤੇ ਨਾਲੇ ਹੱਸਣ ਲੱਗਾ।

“ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਕਦੇ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਸ ਦਾ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸਾ ਜ਼ਰੂਰ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਛੋਟੇ ਕਾਕਰੋਚ ਜਾਂ ਅੰਡੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਰ-ਮਾਦਾ ਦੋਵੇਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੰਸ਼ ਅੱਗੇ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਹੀ ਗੱਲ ਭੋਜਨ ਦੀ, ਸਿਆਣੇ ਆਦਮੀ ਜਾਂ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਜਿਉਣ ਲਈ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਨਾ ਕਿ ਖਾਣ ਲਈ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭੋਜਨ ਨੂੰ ਇੱਕਦਮ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।”

“ਠੀਕ ਐ ਪਾਪਾ।” ਰਿੰਕੂ ਨੇ ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।

“ਤੀਸਰਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਡੱਡੂ ਨੂੰ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਪੰਛੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਡੱਡੂ ਨੂੰ ਬਗਲਾ, ਕਾਂ ਆਦਿ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਡੱਡੂ ਵੀ ਘਟਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਾਕਰੋਚ ਖਾਧੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ।” ਇਹ ਦੱਸ ਕੇ ਰਿੰਕੂ ਦੇ ਪਾਪਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਹੁਣ ਆਈ ਗੱਲ ਸਮਝ ਵਿੱਚ।”

“ਹਾਂ ਪਾਪਾ ਜੀ, ਆ ਗਈ।”

“ਸਾਇੰਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਾਠ ਹੈ ਉਹਨੂੰ ਤੂੰ ਵੀ ਸੁਣਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਨਾਂ ਐ? ਆਪਾਂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਐ?”

“ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਪਾਪਾ।” ਰਿੰਕੂ ਨੇ ਨਾਂਹ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।

“ਯਾਦ ਕਰ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਐ।”

ਰਿੰਕੂ ਚੁੱਪ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਪਾਪਾ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, “ਇਹ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਜੇ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ

ਲੜੀ ਜਾਂ ਫੂਡ-ਵੈੱਬ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੀੜੇ-ਮਕੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਛੀ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਡੱਡੂਆਂ, ਮੱਛੀਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪੰਛੀ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਪੰਛੀ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਬਾਜ਼ ਚਿੜੀਆਂ ਨੂੰ। ਕਈ ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਨਵਰ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਬਿੱਲੀ ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਰਗੇ, ਚਿੜੀਆਂ, ਘੁੱਗੀਆਂ ਨੂੰ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੂਹਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁੱਤੇ-ਬਿੱਲੀਆਂ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵੱਡੇ ਜਾਨਵਰ ਛੇਟਿਆਂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੇਰ-ਚੀਤੇ, ਹਿਰਨ ਆਦਿ ਹੋਰ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਰਿੰਕੂ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿੱਚ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਪਾਪਾ ਨੇ ਫਿਰ ਰਿੰਕੂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ, “ਜਿਵੇਂ ਦੀਵਾਲੀ ਵੇਲੇ ਬਲਬਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਵੇਂ ਹੀ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਵੀ ਭੋਜਨ ਲੜੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ।”

“ਹਾਂ ਪਾਪਾ ਜੀ, ਜਿਵੇਂ ਮਗਰਮੱਛ ਮੱਛੀਆਂ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

“ਹਾਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ।” ਰਿੰਕੂ ਦੇ ਪਾਪਾ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਰਿੰਕੂ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੇਚੈਨੀ ਵੀ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਹਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਕਦੋਂ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇਗਾ ਤੇ ਕਦੋਂ ਉਹ ਸਕੂਲ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਦੱਸੇਗਾ।

ਐਮ.ਬੀ.ਬੀ.ਐੱਸ (ਪਹਿਲਾ ਸਾਲ)

ਐਨ.ਸੀ. ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ, ਇਸਰਾਨਾ,

ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ-ਪਾਣੀਪਤ (ਹਰਿਆਣਾ)-132107

82804-90941

ਰਿਸ਼ਤੇ ਕੱਚੇ ਕੋਠਿਆਂ ਵਰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਲਿਪਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

(ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ)

ਨਵੀਆਂ ਕਲਮਾਂ

ਕਵਿਤਾ

ਗਗਨਦੀਪ ਕੋਰ ਸਿੱਧੂ

ਹੁੰਦਾ ਵੀਰ ਤਾਂ ਦਿੰਦੇ ਵਧਾਈਆਂ,
 ਮੇਰੀ ਵਾਰ ਉਦਾਸੀ ਏ
 ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਦੀ ਖਬਰ,
 ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਜੱਜ ਨੇ ਸੁਣਾ 'ਤੀ ਫਾਂਸੀ ਏ
 'ਚੱਲ ਕੇਈ ਨਾ' ਮਾਲਕ ਦੇਉਗਾ
 ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਸੁਣਦੀ ਸੀ
 ਇੰਝ ਲੱਗਿਆ ਖ਼ਾਬ ਮੈਥੋਂ ਟੁੱਟ ਗਿਆ
 ਮਾਂ ਕੇਈ ਹੋਰ ਹੀ ਬੁਣਦੀ ਸੀ
 ਮਾਂ ਦੇ ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਕੰਨ,
 ਮੈਂ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਗੁੜਤੀ ਲੈਂਦੀ ਸੀ
 ਹੁਣ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਮੇਰੇ ਲੱਗਣੇ
 ਮਾਂ ਦੀ ਧੜਕਣ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ
 ਕੁੜੀ ਐਂ ਤੂੰ ਬਿੰਦ ਟਿਕਜਾ,
 ਆਹ ਗੱਲ ਬਾਹਲੀ ਚੁੱਭਦੀ ਸੀ
 ਮੇਰੀ ਲੋੜ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ
 ਵੀਰ ਦੀ ਜਿੰਦ ਜਦ ਪੁੱਗਦੀ ਸੀ
 ਮੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ 'ਤੇ ਅਗਾਂਹ ਵੀ ਜਿੰਦਰੇ,
 ਮਾਪੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਦਖਲ ਦਿੰਦੇ
 'ਕੱਲਾ ਟਿਕਾਣਾ ਨਹੀਂ ਉਦੋਂ ਸਿੱਧੂਏ
 ਧੀ ਦੀ ਰੂਹ ਵੀ ਬਦਲ ਦਿੰਦੇ
 ਜਿਵੇਂ ਕਹਿਣਗੇ ਉਵੇਂ ਹੀ ਕਰਲੀਂ,
 ਹਟਜੀਂ ਜਿੱਥੋਂ ਘੂਰਨਗੇ
 ਇਹ ਹੱਕਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਟਲ ਗੇ,
 ਸੁਪਨੇ ਕਿੱਥੋਂ ਪੂਰਨਗੇ
 ਸੂਈ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੰਦੂਕ ਦੇ ਤੱਕ
 ਵੀ ਸਾਰਾ ਲਿਆਈ ਆਂ
 ਕੀ ਕੁੱਝ ਮੈਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦਾ ਚੁੱਕ ਲਿਆ
 ਸਭ ਜਦ ਵਿਆਹੀ ਆਂ

ਲੋਹੜੀ ਦਿਵਾਲੀ, ਸਾਉਣ,
 ਸੰਧਾਰੇ ਮਾਪੇ ਅੱਜ ਵੀ ਭਰਦੇ ਨੇ
 ਇੰਝ ਲਗਦੈ ਮਾੜੇ ਸੌਦੇ ਦੀਆਂ
 ਉਹ ਕਿਸਤਾਂ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਨੇ
 ਰੱਖੜੀ 'ਤੇ ਵੀਰ ਨੇ ਸੂਟ ਦਿੱਤਾ,
 ਕਹਿੰਦੀ ਸ਼ਰਮ ਚੁੱਕਦੀ ਨੂੰ ਆਈ ਨਹੀਂ
 ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਮੇੜ ਦਿਆਂ ਅਜੇ ਅਣ-ਸੀਤਾ,
 ਕਹਿੰਦੀ ਆਹੇ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤਾ,
 ਕੋਈ ਟੂਮ-ਟਾਮ ਤਾਂ ਪਾਈ ਨਹੀਂ
 ਨੂੰਹਾਂ ਬਣ ਜਾਣ ਧੀਆਂ,
 ਸੱਸਾਂ ਅਕਸਰ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ,
 ਜਦੋਂ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਪੈਂਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ
 ਆਪ ਕੰਨੀ ਕਤਰਾਉਂਦੀਆਂ ਨੇ,
 ਫਿਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਡਿਲਵਰੀ ਵੇਲੇ
 ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਨੇ,
 ਬਸ ਆਹੀ ਗੱਲਾਂ ਸਹੁਰਿਓਂ
 ਥੋਡੀ ਨੀਵੀਂ ਪਵਾਉਂਦੀਆਂ ਨੇ
 ਕਿਉਂ 100 'ਚੋਂ 90 ਕੁੜੀਆਂ ਥੋਡੇ
 'ਤੇ ਧਿਜ ਨਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਨੇ
 ਪਹਿਲਾ ਸਾਹ ਕਿਉਂ ਥੋਡੇ ਵੰਸ਼ ਨੂੰ
 ਉਹ ਪੇਕਿਆਂ ਦੇ ਦਵਾਉਂਦੀਆਂ ਨੇ
 ਸਾਹ ਤਿਆਗੇ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਜਦੋਂ,
 ਮੇਰੀ ਲਾਸ਼ ਦਾ ਵੀ ਲਾਹਾ ਉਠਾਇਆ ਸੀ
 ਕੰਮ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਕੀਤਾ,
 ਪਰ ਮੇਰਾ ਕਫ਼ਨ ਪੇਕਿਓਂ ਆਇਆ ਸੀ
 ਇਹ ਆਖਰੀ ਹਿੱਸਾ ਸੀ ਕਰਜੇ ਦਾ,
 ਮੇਰੇ ਭਤੀਜੇ ਨੇ ਜੀਹਨੂੰ ਚੁਕਾਇਆ ਸੀ
 ਮੇਰੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ,
 ਮੇਰਾ ਜਸ਼ਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਮਨਾਇਆ ਸੀ
 ਮੇਰਾ ਜਸ਼ਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਮਨਾਇਆ ਸੀ

ਮ.ਨੰ.250, ਸਾਹਾ, ਅੰਬਾਲਾ
 (ਹਰਿਆਣਾ)
 95413-13137

ਸੰਪਾਦਕ ਦੇ ਨਾਂ ਪੱਤਰ

ਮੈਂ ਮੇਰੇ ਦੇਸਤ ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਪਾਲਣਾ ਫੱਗੂ ਵਾਲੇ ਕੋਲ 'ਸ਼ਬਦ ਬੁੰਦ' ਰਸਾਲਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਇਹ ਰਸਾਲਾ ਮੈਨੂੰ ਕੁੱਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਸਵਾਰ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਹਰਿਆਣਾ ਪੰਚਕੂਲਾ ਹਿੰਮਤ ਭਰਿਆ ਕਦਮ ਹੈ। ਮੈਂ ਹਰਿਆਣਾ ਪੰਚਕੂਲਾ ਤੋਂ ਛਪਦੇ ਸ਼ਬਦ ਬੁੰਦ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਭੇਜਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਸ਼ੁਕਰ ਗੁਜਾਰ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਆਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਦਾ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਸ਼ਬਦ ਬੁੰਦ ਪੜ੍ਹਕਾ ਦਿਨ ਦੁੱਗਣੀ ਰਾਤ ਚੌਗਣੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰੇ।

ਹਰਨੇਕ ਸਿੰਘ

ਹਰਿਆਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਸਟੇਟ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਨਿਮਾਣੇ ਜਿਹੇ ਲੇਖਕ ਦੀ 'ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ' ਕਿਤਾਬ ਛਾਪ ਕੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਦਮੀ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚ ਰਿਲੀਜ਼ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਚੇਅਰਮੈਨ ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਧਮੀਜਾ ਜੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਤੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ-ਬਹੁਤ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਟਿ-ਕੋਟਿ ਧੰਨਵਾਦ।

ਆਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਰਸੇ ਅਤੇ ਨਰੋਏ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ।

ਬੂਟਾ ਗੁਲਾਮੀ ਵਾਲਾ

'ਸ਼ਬਦ ਬੁੰਦ' ਦਾ ਜੁਲਾਈ 2022 ਅੰਕ ਪਿਛਲੇ ਅੰਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਵੇਕਲਾ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਅੰਕ ਦੀਆਂ ਲਗਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹਨ। ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸਨ ਜੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਤੀਆਂ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਬਾਰੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀਆਂ ਹਨ।

ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਵੀ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਛਾਪਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਜਾਰੀ ਰੱਖੋਗੇ।

ਬਹੁਤ-ਬਹੁਤ ਸ਼ੁਭਕਾਮਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਧੰਨਵਾਦ।

ਪ੍ਰੋ. ਨਵ ਸੰਗੀਤ ਸਿੰਘ

ਲੇਖਕ ਸੱਜਣਾਂ ਲਈ ਬੇਨਤੀ

1. ਆਪਣੀ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾ ਹੀ 'ਸ਼ਬਦ ਬੁੰਦ' ਲਈ ਭੇਜੀ ਜਾਵੇ।
2. ਰਚਨਾ ਫੁੱਲ-ਸਕੇਪ ਕਾਗਜ਼ 'ਤੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ, ਟਾਈਪ ਕੀਤੀ ਜਾਂ ਸ਼ੁੱਧ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਸਪੱਸ਼ਟ, ਨਾ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਭੇਜੀ ਜਾਵੇਗੀ।
3. ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਿਨ, ਤਿਉਹਾਰਾਂ, ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਵਸ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਵਸਾਂ, ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤਾਰੀਖਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਰਚਕ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਅਣਛਪੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਭੇਜੋ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਅੰਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਸਹੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਆਸਾਨੀ ਰਹੇ।
4. ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸੈਂਟ ਕਾਪੀ ਪਰੂਫ ਰੀਡਿੰਗ ਕਰਕੇ ਅਕਾਦਮੀ ਦੀ ਈ-ਮੇਲ : **hpsaa55@gmail.com** 'ਤੇ (**Raavi Font**) ਹੀ ਭੇਜਣ।
5. ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਸਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਹਿਤਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਰਿਪੋਰਟ ਫੋਟੋ ਆਦਿ ਸਮੇਤ ਭੇਜੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਾਲੇ ਕਾਲਮ ਵਿਚ ਉਚਿਤ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।
6. 'ਸ਼ਬਦ ਬੁੰਦ' ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਕਾਰਗਰ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
7. ਸੰਪਾਦਕ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖੇ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਸੰਪਾਦਕ ਜਾਂ 'ਸ਼ਬਦ ਬੁੰਦ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਿਸੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ/ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪਤ੍ਰਿਕਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸਮੱਗਰੀ 'ਤੇ ਹੀ ਸੰਖੇਪ, ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।
8. 'ਸ਼ਬਦ ਬੁੰਦ' ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਈ ਸੰਬੰਧਤ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਮਾਨਦੇਅ ਰਾਸ਼ੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਲੇਖਕ ਆਪਣਾ ਬੈਂਕ ਅਕਾਊਂਟ ਨੰਬਰ, ਆਈ.ਐਫ.ਐਸ.ਸੀ. ਕੋਡ, ਬ੍ਰਾਂਚ, ਬੈਂਕ ਦਾ ਨਾਮ, ਪਾਸਬੁੱਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਫ਼ੇ ਦੀ ਫੋਟੋ ਕਾਪੀ ਜ਼ਰੂਰ ਭੇਜਣ ਤਾਂ ਕਿ ਮਾਨਦੇਅ ਰਾਸ਼ੀ ਸਿੱਧੀ ਸੰਬੰਧਤ ਲੇਖਕ ਦੇ ਖਾਤੇ ਵਿੱਚ ਜਮਾਂ ਕਰਵਾਈ ਜਾ ਸਕੇ।
9. ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ 'ਸ਼ਬਦ ਬੁੰਦ' ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਸੁਝਾਅ ਅਕਾਦਮੀ ਨੂੰ ਭੇਜਣ।

'ਸ਼ਬਦ ਬੁੰਦ' ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਲਈ ਆਪਣਾ ਚੰਦਾ ਬੈਂਕ ਡਰਾਫਟ ਜਾਂ ਚੈੱਕ ਦੁਆਰਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਹਰਿਆਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਪੰਚਕੂਲਾ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਭੇਜਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਕਰੋ।

ਸਾਲਾਨਾ ਚੰਦਾ 200/- ਰੁਪਏ

ਐਡੀਟਰ, ਪ੍ਰਿੰਟਰ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਹਰਿਆਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਨੇ ਮੈ. ਆਡੀਆ ਕੈਟੇਲਿਸਟ ਆਈ. ਐਨ. ਸੀ. ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼ ਪਲਾਟ ਨੰ.410 ਜੇ.ਐਲ.ਪੀ.ਐਲ ਇੰਡਸਟਰੀਅਲ ਏਰੀਆ, ਸੈਕਟਰ-82 ਮੋਹਾਲੀ ਤੋਂ ਛਪਵਾ ਕੇ 'ਸ਼ਬਦ ਬੁੰਦ' ਅਕਤੂਬਰ-2022 ਨੂੰ ਹਰਿਆਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਆਈ.ਪੀ.-16, ਸੈਕਟਰ-14, ਪੰਚਕੂਲਾ (ਹਰਿਆਣਾ) ਤੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ।

ਹਰਿਆਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਅਕਾਦਮੀ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ-ਬਹੁਤ ਮੁਬਾਰਕਾਂ !

ਕਿੱਥੇ ਨਹੀਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ?

ਵਿਸ਼ਾ :
ਵਾਰਤਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ

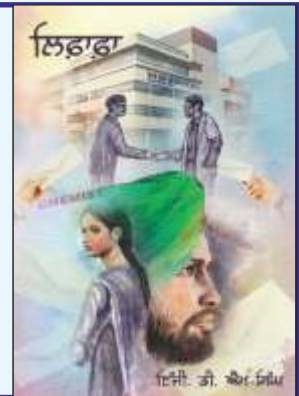
ਲੇਖਕ :
ਡਾ. ਸੁਚਰਸ਼ਨ ਗਾਸੇ

ਲਿਫ਼ਾਫ਼ਾ

ਵਿਸ਼ਾ :
ਨਾਵਲ

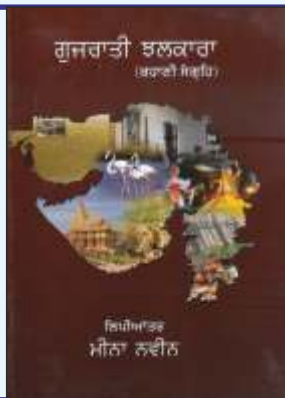
ਲੇਖਕ :
ਇੰਜੀ. ਡੀ. ਐਮ. ਸਿੰਘ

ਗੁਜਰਾਤੀ ਝਲਕਾਰਾ

ਵਿਸ਼ਾ :
ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ

ਲਿਪੀਆਂਤਰ :
ਮੀਨਾ ਨਵੀਨ

ਪਲ ਜੇ ਇੰਜ ਗੁਜਰੇ

ਵਿਸ਼ਾ :
ਨਾਵਲ

ਲੇਖਕ :
ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਗਰਗ

ਨਾ ਨਰ ਨਾ ਨਾਰੀ

ਵਿਸ਼ਾ :
ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ

ਸੰਪਾਦਕ :
ਹਰਦੀਪ ਬਾਵਾ

ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਨਗੀਨਾਂ

ਵਿਸ਼ਾ :
ਲੇਖ ਸੰਗ੍ਰਹਿ

ਸੰਪਾਦਕ :
ਡਾ. ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਸਾਹਿਤਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ

ਸ੍ਰੀ ਅਨੁਰਾਗ ਅਗਰਵਾਲ (ਆਈ.ਏ.ਐਸ) ਸ਼ਬਦ ਬੁੰਦ ਦਾ ਵਿਮੋਚਨ ਕਰਦੇ ਹਏ

ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਹਰਿਆਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਪੰਚਕੂਲਾ

ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ ਹਰਿਆਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਪੰਚਕੂਲਾ

ਪੈਦਲ ਯਾਤਰਾ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦਾਤਾ ਬੰਦੀ ਛੇੜ ਕਿਲ੍ਹਾ ਗਵਾਲੀਅਰ, ਫਰੀਦਾਬਾਦ

ਡੀ.ਏ.ਵੀ. ਸਤਾਬਦੀ ਕਾਲਜ, ਫਰੀਦਾਬਾਦ

if undelivered please return to:
Haryana Punjabi Sahitya Akademi
I.P. : 16, Sec-14, Panchkula-134113 (HARYANA)

Printed Matter
BOOK POST
Posted Under Periodical Rate